Хіба ревуть воли, як ясла повні
Панас Мирный

Панас Мирний

Хіба ревуть воли, як ясла повні

ЧАСТИНА ПЕРША

I. ПОЛЬОВА ЦАРІВНА

Надворі весна вповні. Куди не глянь скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрае море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихав з теплого краю, перебігав з нивки на нивку, живить, освіжав кожну билинку... І ведуть вони між собою тиху-таемну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигав в повітрі... Переривае його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушае докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається докупи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркуе в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортае тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаеш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивлятись! Отакоі саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, — тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, — йшов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста свита, накинута наопашки, — «та чепурноі вдачі», — одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехиляючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу... Ішов справді парубок. На перший погляд — йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-где поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгообразе — козаче; ні високого, ні низького зросту, — тільки плечі широкі, та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в цього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духова міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своіми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбу по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку; перевів погляд на крайне жито. «Оже, тут кращі хліба, ніж під селом, — подумав сам собі, — тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся, — і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок — і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до одніеі ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву, — і лице засвітилось одрадою. «От де моя праця, — немов казали його очі, — не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяіна!..» Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, — і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: мое таке густе та гонке, а в його — ледве од землі одлізло, — низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова, — чуе: недалеко, з-за жита, хтось співае... Він притаів дух; насторожив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав од далеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям...

Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося — він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось немов хто доторкнувся до його... «Хто б це?» — подумав він, — та й пішов на голос. Не встиг ступить десяти ступнів, як пісня стихла, — тільки одна луна іі бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов у йому щось борсалось, билось... Ще хвилина — і з жита заманячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепелка, знялась — і помчалась вподовж ниви. Низенька, чорнява, заквітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою... Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв іі за ту польову царівну, бо стояв, як укопаний, розтягши й без того довгообразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнулась, глянула на його веселими очима, усміхнулась свіжим, молодим личком. Тут іі краще розглядів парубок. Чорне кучеряве волосся, заквітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чолі; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, — здаеться, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама — невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка, з червоними мушками, червона в букетах сідниця, на шиі дорогі коралі, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошоі дівоцькоі вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, — наче манила своею дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неі.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.

— Хіба се твій хліб?

— Не чий же... А що?..

— Цур тобі, як мене злякав!.. — та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова. — Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос; очі в неї заіскрили, заграли...

— Навіщо тобі? — прядучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? — каже він. — Хто ти така? Чого тобі тут треба?.. — Чутно — аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

— Не с-к-а-ж-у! — одмовила вона нарозтяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухлі білі руки попід ліктями. — А прийшла сюди, бо недалечке живу... А ти хто?

— Сюди йди! — каже він, усміхаючись і разом запрохуючи очима. — Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу — хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі — вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім — повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася; осміхнулась; махнула правою рукою: «сюди, мов!» — та наче мана яка, спустилася вниз — і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід ій ще дивнішими очима — мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався ii голос свіжий, тонкий, ii сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила ii постать метка, жвава; йому усміхалося ii личко, біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою корсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива!.. «Що це? — думав він. — Чи справді, чи вважається?.. І відкіля б це?.. чи не москалівна?.. Так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? — так же не близий світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже й не попівна: попівну я знаю — попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок — подивитись, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не видно, — тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські, сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь біліли чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилувався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяінів ix, перебрав у пам'яті ix дочок, — та, теряючись в догадках, і повернув назад — додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тихшою, — та все думав та думав... А в серці — почував він — прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, й весело, і хочеться співати, й, хочеться плакати... Сльози не ллються, а вголос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за маною... А перед очима — зелена керсетка, червона спідниця,, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною... «Оце так — промовив він уголос. — Чи не здурів, бува, я,

чи не збожеволів?.. Дома худоба не напована, а я блукаю тут — і думати забув!» Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі — тік; за током — огород; а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяіна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неі ходили хазяйські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощані-хрещаті.

Недалечке від хатнього порогу стояла немолода вже молодиця, бідненько зодягнена, — і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей. Натомість, з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик — і давай похапцем хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця спершу кричала на непроханих гостей: «аря, гладкі! аря!», потім того плескала в долоні — й штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами невдіеш ні криком, ні легенькою бійкою, — вона висмикнула з мітли держално — і давай потягати «ненаситну прожир» і вздовж і впоперек, — аж поки не хруснуло держално... «От, проклятіі Каторжні!.. Через них знівечила держално..» — на весь голос гукала молодиця — й кинула в свиноту надтріснутим держалном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не вспів він ще гаразд і воріт причинити за собою, — як уже на його напустилася розсерджена молодиця.

— І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? — докоряла вона. — Ось до якоі пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукае...

— Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався, — одказав він.

Мати пильно подивилася йому в вічі, наче вивіряла: чи правда тому? Та син уже повернувся — пішов прямо до загороди, а вона з порожньою помийницею — в хату.

— Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись іі й доіти! — усе-таки з докором гукнула з сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив з загороди корову, одв'язав од ясел кобилу — погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжоі трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двое чорних очей... «Згинь ти, марюкоі, — скрикнув він, випростуючи з трави руки. — От, причепилася!»

Швиденько зачинив загороду, пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

— Чи ви, мамо, не знаете: у москаля е дочка? — пита він трохи згодом.

— У якого москаля, сину?

— Що живе коло нашого поля хутором.

— Не знаю, моя дитино. Знаю, що була, — та, казали, либонь умерла. — А що там?

— Та я так питаю... нічого.

Розмова увірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а в віччю — вона та й вона. «Пропади ти, навіжена!» — шепче він. Перевернувся з боку на бік, натяг на голову ряднину, — не спиться, та й годі... «Ні, вже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!»

II. ДВУЖОН

Літ за двадцять до кріпацькоі волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступав якийсь невідомий захожий. Видно — з далекоі дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін; за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці перекинута торба — мабуть, з харчю, та пара шкапових чобіт. На взір — чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувата, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки. Сказати б — з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи, сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став. «Оце ж мов, бачся, й Окунева хата!» — каже він сам до себе. На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

— Здоров був! — обізвався до його захожий.

— Здоров.

— Чи це Окунь живе?

— Який Окунь?

— Карпо Окунь, старий дід.

— Ні: це Лимар, а не Окунь.

— А де ж Окунь?

— Та який Окунь?

— Дід старий, що з бородою ходив.

На іх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралась коло городини, — бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

— Та кого ти, чоловіче, питаеш?

— Окуня Карпа.

— Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

— Та треба... Так умер, кажете?

— Умер, умер.

— Та хто ж після його зостався?

— Та хто ж, після його зостався?! — каже жінка, задумавшись... — Зосталася Ганна-небога, що вийшла за Соломенка. Та й та уже вмерла. Оце ми у неі й дворище купили. Та ще зостався Грицько — був йому якийсь далекий родич... торік його у некрути взяли. Та, здається, вже й немае нікого такого...

— Так... А волость же ваша далеко?

— Волость? — глянула жінка на його й, перегодя трохи, одказала: — на тім боці села. От як підеш сіею улицею, та й вийдеш прямісінько. Спершу будуть гамазеі, а там — зараз і волость.

— Ну, спасибі вам. Прощайте.

— Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли — дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці.

— Ти не питав, Грицьку, — тоді жінка до парубка : — хто він такий? навіщо йому Окунь?

— Ні, не питав.

— Гляди, лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всякоі рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобу була, прийшов і сей?!

— Бог його зна.

— Треба б дознатись, Грицьку. Чи не збігав би ти, слідом за ним, у волость та розслухався б: що воно за чоловік.

— Добре, мамо, — каже парубок. І обое пішли в хату.

Жінка справді догадалася навіщо захожому здався мертвий Карпо Окунь. Той, що розпитував, об’явився в волості небожем Окуня — Остапом Хрущем, що літ, може, з п’ятнадцять як пішов на Дін. Уже його й з ревізіі викинули, не тільки з думки. Тільки старі люди пам’ятали ще — коли бородатий та білий Окунь виряджав на Дін до дядька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся й просився в піщанську громаду.

— Чого ти звідтіля вернувся? — пита його голова, — хіба там недобре стало жити?

— Та трудно вже й там, — кланяючись, каже Остап. — Не ті тепер порядки пішли: багато вже й там нашого брата... пропадае...

— А тут хіба краще? — пита писар.

— Та все ж, бачте — рідна сторона.

— Як же ми тепер тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого? — знову голова.

— Та в мене ось е старий пашпорт. — Та, витягши з гамана шматок засмальцьованого паперу, з обтіпаними краями, й подав голові.

Подивився той на папір, розправив, прочитав — і знову зложив.

— Що ж з сього?! — каже. — Чому хоч ти не обзивався, як ревізія писалась?

— А бог його знае — чому... Не знав. — Відколи пашпорта не переміняв! — не випускаючи з рук паперу, дивувався голова.

— Та там мене й по цьому всюди приймали.

— Гм... Що ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? — пита голова писаря.

— А що? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то, може, й діло буде, — одказав писар. — А то, як бродягу якого, ще в тюрму запруть.

— Зділайте милость, — каже, кланяючись, Остап, — уже поклопочіться! Я вже вам, коли так не маю чого дати, то хоч одслужу за те.

Писар тільки покрутив свого рудого уса та разом з головою й пішли у другу хату.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такий з його косар: такий жвавий, такий робочий — невтомний! Усьому лад дае, усім перед веде — отаманує. А через місяць йому об'явлено, що тепер він піщанський громадянин — козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестився Остап, як почув це. Та восени прямісінько й почвалав у город найматись. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенив його та й заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата добра, та й од проіжджих перепада. — Послужив він рік, а на другий уже грунт і хату купив. Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пустка: необмазана, невкрита, город не обгороджений, звісно — сирітське, та ще й за селом.

Купив Остап хату, та, не довго думавши, й шле старостів до Мотрі Жуківни — бідної, некрасивої дівчини, уже таки й літньої, що жила в сусідах, удвох з старою матір'ю.

— А що ж, Мотре, — каже ій мати, — іди! Хоч хата своя буде; хоч не тинятимешся на старість, як от я, стара...

— Та чи йти, то й іти! — одказуе дочка. — І так натерпілись усього!

Обмінили хліб, а в неділю й весілля заграли.

Як уступила Мотря в свою хату, то немов знову на світ народилася. Чепурить ії, прибира. Діждали весни, — город одкопала, скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; призьбу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом — любо глянути, і огородина зеленіе...

Та й тільки ж то, що огородина своя, а більше землі — ні ступня. Приходилось у чужих людей косити, хліб заробляти, спини не розгинаючи, спочивку не знаючи... Оже як не працювала Мотря з Остапом та з Оришкою — старою своею матір'ю, а все бідно жили. Іноді зимою ні з чого було й галушок зварити, — приходилось сухим хлібом давитись...

Остап — спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирий, — Мотрю жалуе, коло тещі ласкавий; а далі — все хмурнішав та й хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба невимовна гнітити його душу і серце... Ходить бувало восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; минае й другий; а вони — всі тройко (дітей не було) — похмурі, невеселі... Немае долі — немае й радості!

Лягла зима. Падав дрібний сніг, як бува в холод: буйний вітер крутив заметами й вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Ніч уже спустилася на землю. Мотря й Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику неясно блимав каганець — от-от збирався погаснути. Вони пряли мовчки; кожна про себе думала якусь тяжку думку. Остап лежав на печі... Тихо, — тільки веретена сюрчать!..

— О-ох! — важко зітхнув Остап. — Обридло вже мені по цих краях горювати, — промовив він, наче сам до себе. — Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то й вас переведу...

— А як же не найдеш? — на це йому Мотря.— Літо втратиш... а я одними руками що тут зароблю?.. — додала вона журливо й скривилася.

— Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком настягаетесь на зиму... А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадився Остап з жінкою та з тещею, узяв пашпорт, пішов собі. Мотря з старою матір'ю зостались самі собі на хазяйстві.

Вирядили Остапа на Дін у великий піст, а так — к зеленій неділі — приходить з Дону бумага: чи е, мов, у вас такий і такий козак Остап Хрущ? і де він у вас узявся? Що тут він прозивався не Хрущ, а Притика... що він кинув у нас жінку й трое дітей, пропадав був — не знать де — три роки без малого... А ось тепер — у пашпорті він уже Хрущем пишеться, та ще й жонатим. Що се воно за знак? з якоі це речі така плутаниця?..

Так оце запитувала якась Донська станиця Піщанськоі волості... І задала ж роботу волосним оця несподівана бумага!

Як прочитала іі козацька старшина, то голову й руки опустила.

— Оце так! — скрикнули в один голос і голова й писар. — Буде ж тепер від окружного... І як-таки повірити такому волоцюзі?! Прийшов — чорт його зна й відки, сказавсь — біс його зна й ким; а ми — на тобі, та цить! — і лапки поклали... Окунів небіж, та й Окунів, — нестеменне Окунів... Чому не прийняти?.. Аж воно — он який небіж!!

— Егеж... Недаром я казав, — вибріхувавсь писар, — підождемо трохи, спишемось... Не послухали?..

— Що ж тепереньки робити? — мов не чув, питае голова в писаря.

Той мовчав, потупивши в землю очі. Видно було — щось пригадував.

— Недурно мені сю ніч чорна собака снилася. — похвалився голова. — Жінка одгадувала: напасть... так воно й е!

— А мені руда свиня, — увернув писар. Порадившись, мерщій послали за Мотрею десятника. Мотря прийшла.

— Чи не розказував тобі чоловік чого про Дін? — стріли ії волосні.

— Ні, не розказував, — одказала Мотря, здивувавшись такому питанню. — А що там? Хіба яка чутка прийшла?.. — запитала вона зляканим голосом.

— Так і так — кажуть; таке й таке диво...

Як почула таке Мотря, то й лиця на ій не стало: поблідла, як крейда, затряслась, як лист на осичині; хотіла щось сказати, та не вимовила й слова, — тільки раз по раз тяжко зітхала, і якось чудно дивилась мутними очима...

— Чого ти здихаеш? — гримнув на неі голова. — У чоловіка навчилася?.. Той теж, як прийшов, то такого Лазаря скорчив... Прокляті! Через вас на Сибір ще підеш...

Мотря нічого не одказала, — тільки жалібно дивилася. Коли б хто заглянув тоді в ії душу, — що там робилося! Якби зазирнув у серце, — що в йому поверталося!

— Іди собі! — гукнув голова, бачачи, що в неі й річ відтяло.

Мотря повернулася, вийшла. Ішла по вулиці, — не бачила світа перед собою; прийшла додому, — як п'яна, мов чмелена...

— Що там, дочко? — стріла ії мати. — Чого тебе кликали?

Пожовкло в Мотрі у віччю, заколихався світ, пішло все ходором... Не пам'ятала вона, як опустилась на лаву — так не роздягнена, не розбута — і впала опукою. Сльози, як горох, полилися з очей.

— Чого ти, дочко? Чи, не приводь господи?.. — Оришка не доказала. У неі в думці пробігла смерть Останова.

Мотря не озивалася; плакала мовчки. Оришка пильно дивилася на неі. Серце почуло якесь лихо; перед очима вже стояла біда... В Оришки затіпались челюсті, забігала по виду мишка.

— Та кажи!.. чого ти плачеш? — аж скрикнула вона. Мотря утерла рукавом сльози й простогнала... А далі натужилась і, схлипуючи, перериваючи слова, стала казати: «О-о, боже мій!... недурно він все сумний був... мовчав... журився... та все через сон про Дін викрикував... про Хіврю та Грицька... Недурно ж це воно!.. Ой, пропала ж моя голівонька бідная!..»

— Що ж там таке? кажи вже, не мороч моеі голови! Про яку це ти Хіврю плещеш?

— Про жінку того сучого сина, щоб йому... ні добра, ні життя!..

— Кого?

— Остапа...

— Чи ти не збожеволіла, дочко?

— Поневолі збожеволіеш, коли таке...

— Мотре! не тумань ти моеі голови: розкажи по-людськи — що там таке?

— Отой волоцюга, блудяга... покинув на Дону жінку з дітьми... приплівся сюди на мою голову... Господи! і за що ти мене отак караеш на сім світі? — скрикнула Мотря і знову залилась сльозами.

Тепер тільки Оришка розібрала свое лихо. Образа, гора тяжкоі образи дочки, людські поговори та сміхи, — все разом піднялось у голові матері, налягало ій на старе серце важким жалем... Вона глянула ще раз на Мотрю, поступилася назад, простогнала, сіла мовчки на піл, узявшись холодними руками за крайню дошку, щоб не впасти. Старе тіло тремтіло, колихалося, стара голова не здержувалась на в'язах — хилилася на груди. Оришка болісно піднімала іі і тяжко стогнала... Мотря не переставала плакати. Гіркий іі плач, стогнання матері зливалися вкупу, носилися по хаті, слались по білих стінах. І темніли вони для дочки й для матері; здавалась темною хата, й світ що вривався у вікна, чорнів у віччю в них... І стояла в темноті тій ще темніша доля іх — чорна, темна, страшна, з худим, з'іденим нуждою лицем, з злими од голоду очима... Таке лихо скоілось перед обідом. Страва давно стояла у печі: ще як у волость ішла Мотря, то засунула, щоб упрівала. Тепер ніхто й не згадав про неі. Горе без страви нагодувало обох. Ніхто з них не кидався до печі. Обидві навіть забули про обід.

Так день настав, так і минув. Одходячи на спокій, сонце обдало землю блискучим промінням; земля на прощання усміхнулася — і потемніла. Спустилася ніч; викликала собі на втіху зорі; викотився з-за гаю місяць — і став оглядати околицю... Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплоі ночі, — не спав тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім садочку свою любу пісню, — та не спало ще лихо в Орищинім та в Мотринім серці... Завело і воно свою пісню — гірку, журливу, безнадійну... І не розходилась та пісня по світу, не окликалася луною в лузі, як соловейкова, а, як важкий камінь, налягала на душу, морочила голову цілим роем темних гадок, пекла серце нерозважною тугою... Мотря й Оришка не спали, не плакали, — тільки то одна, то друга зітхала... І відкіля це лихо взялося? і чого воно до них вчепилося? чим була Мотря Остапові?.. чим вона тепер осталася?.. Мотря й Оришка роздумували, розгадували... Жінка жонатого чоловіка? покритка-дівка?.. Ні жінка, ні дівка, а замужня вдова... Гріх перед богом, — чим його замолити? Сором перед людьми, — чим його змити?.. А ще ж, може, і каратись за це прийдеться — хоч не на сім, то на тім світі... Непевний той Остап, — він щось лихе, страшне... Страх справді після таких думок закрадався ім в душу — і вони обидві тихо молилися.

Як не мучились вони цілу ту ніч, що вже не думали, а все-таки не видумали нічого для себе утішного.

Не вигадали поради й волосні. Судили, рядили — та окружному, а окружний— та губернаторові. Пішли писати та одписувати...

Незабаром наіхало в село чиновного панства.

Питають-розпитують, пишуть-записують. Натерпілася страху Мотря од тих хитрих спросів та переспросів; набралася горя Оришка, глядя на свою дитину.

А в селі — тільки й мови, тільки й речі, що про Хруща. Наче все на світі для Пісок провалилося, один Хрущ зостався, а через Хруща — й Мотря... Хто іі зроду не знав, — став допитуватись: де вона й що вона. Не можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неі пальцями не тикали. Вийде Мотря на вулицю, — малі діти слідком за нею; пораеться Мотря на вгороді, — бачить: дві жінки стоять коло тину, дивляться на неі й перешіптуються. Немае Мотрі спокою і в церкві: і там іі не спускають з очей.

— Ото... ото вона! низенька, чорнява... чорним платком голова пов'язана, — чуе Мотря позад себе в бабинці.

— Ото чорнява, що хреститься?

— Еге ж, еге... Ото вона сама... за жонатого заміж пішла.

Чуе Мотря, та боїться озирнутись: ій чогось соромно, страшно. Вона впаде навколішки, приникне головою до помосту, — шепче молитву щиру, просить у бога ласки, одмолює свій гріх — і разом сльози ковтає.

Тоді тільки люди трохи забули про Хруща, як жнива настали. Свої клопоти, праця, утома трохи заціпили язики людські.

Коли це — перед другою пречистою ведуть Хруща у ланцюгах через Піски. Як зачули люди, то за малим не все село вибігло з хати, мов на ведмедя, дивитись. «Хрущ!.. Хрущ іде!.. Хруща... Хруща ведуть!..» — викрикують з усіх боків по селу. І біжить на Хруща дивитись старе й мале.

Повели Хруща у Гетьманське; засадили в тюрму за залізні штиби; давай випитувати та розпитувати. Піднялися знову спроси та переспроси... Зовсім загубила спокій Мотря: водять іі то в город, то з города... А тут — друге лихо: Мотря почула — щось заворушилось під серцем...

Помітили люди — та як у дзвін задзвонили:

— Чи чули?.. — питає молодиця другу, стрівши на улиці. — Завагітніла...

— Чула, серденько, чула... І скажіть: од такого!!

— Це вже, видно, не перед добром, моя матінко!.. Чи не кінець, бува, й віку швидко буде... Там: торік хвостата зоря світила, а се знов проява якась вирискалась...

— І я кажу: не перед добром таке на світі коіться! Та як підуть отак цокотати, — не переслухаеш. А під неділю або свято збереться де-небудь чоловіків купа, надійдуть жінки, парубки, дівчата — назбирається чимала юрба людей, то й давай перетирати на зубах у сотий раз того чудного Хруща. Аж ось — не знать звідкіль узялась на селі чутка, що він ні Хрущ, ні Притика, а прямісінько-таки Іван Вареник — кріпак пана Польського, що панував у Пісках.

Така чутка збила з пантелику судових і громаду. Що з ним робити? Як тепер його судити? Кинулись до пана, — пан одсахнувся: робіть, мов, з ним, що хочете, як знаете... Тоді громада розв'язала діло. Як голили хлопців у москалі: «У некрути його!.. лоб йому! лоб!..» — закричала громада. Поіхав голова у Гетьманське, пішов, куди треба, одніс, що годилось — і «перевертня» прямо з тюрми повели до прийому. Заголивши лоб, перевернули його ще вчетверте — і став він з Вареника Хрущовим. Незабаром його кудись погнали, — та більше він ні вертався, ні озивався.

Оддали Остапа в москалі перед покровою. А так, перед пущенням, породила Мотря сина, — та ще й породила неабияк. Роди були тяжко трудні: потугувала ними Мотря два дні й дві ночі, не своім голосом викрикуючи... Що вже не робила «довгоп'ята баба»-повитуха, — ніщо не помагало. Ледве Мотря на той світ не переставилась. Уже й не кричала й не стогнала — лежала мертвою колодою... Аж на третій день «господь іі помилував»: серед тихого плачу Орищиного почувся голосний дитячий крик...

— Єнерал!.. — зрадівши, скрикнула «довгоп'ята баба».

Оришка підняла руку, перехрестилася... Мотря важко зітхнула — і розкрила сплющені очі... Хату обняла тиха одрада.

Як же почули люди про такі роди, — знову загомоніли. Пішло знов по селу шушукання, глум, таємні страхи... Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого... Дехто помітив і невеличкі ріжки на голові в його, як стригли в прийомі. А Кирило Кнур — недалечкий сусіда — Христом-богом клявся, що як купались з Остапом укупі, то й хвостика бачив... Не при хаті згадуючи — куций, та й годі!

А тут ще дитинка знайшлася, та ще при таких родах!..

— Щось воно таки непевне, моя матінко!.. — цокочуть жінки, похитуючи головами.

І не одна й не дві нарошне забігали в хату до Мотрі — довідатись: чи немае на йому яких ознаків? Одна якось забачила на лівім колінці невеличку родимку... «Оце ж воно й е!» — подумала та мерщій з хати.

— А що? — стріва іі кума.

— То ж воно, кумонько, саме!.. — каже кума, перехрестившись.

Незабаром ціле село слебезувало про ту пляму. Усі в один голос: «чортеня», та й годі!

Прийшлось кумів брати, — ніхто не хоче. Що тут робити? Вже три дні як дитина нехрещена... Не дай, боже, якого случаю — і вмре, не уведене в закон!..

Кинулась Оришка по сусідах... Всяк дякуе, стороииться... Ходить вона по хаті — сама не своя: світить сідим волосом, ломить сухі руки... Мотрі вже й не хвалиться: вона й без того ледве дише.

На той час лучились у селі перехожі москалі. Оришка до них: «Москалики-лебедики, охрестім дитя!» Купила москалям кварту горілки. Тоді один якось згодився. Москаль за кума, сама Оришка за куму.

Понесли до батюшки. А панотець і собі: «Як його такого виродка в хрест уводити?!»

«Боже мій!.. що його робити на світі?!» — плаче Оришка, — та до попаді: «Матушка!.. я вас сього й того, я вам моток пряжі напряду, — умовте панотця!..»

Попадя зглянулась. Охрестив дитину батюшка: назвав Нечипором.

III. ДИТЯЧІ ЛІТА

Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку, не бачила дівкою, жінкою, не сподівалася замужньою вдовою...

Не тільки іі, а й іі матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимсь страшним, — стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змій у димар літае: якийсь захожий чоловік застав його в хаті та насилу з душею вирвався... Непевне місце! Бувало вночі

ніхто не пройде повз іх хату, не перехрестившись; а дітям — то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, неогороджена, необкопана — так рівець невеличкий прокопаний та й годі... Іде скотина — нема перепону — через грядки так і чеше; собаки так і гніздяться! — кубла повибивали... Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона, мов, і бадьорилася; а як піднялась лиха година, що замчала не тільки лад у хаті, а й самого Остапа, — то й хата осунулась... Стріха місцями повигнивала, покрівля де-где провалилася, вікна побиті: замість шибок — ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала... Пусткою аж воняе! І всередині не краще. Стіни чорні, аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась, — диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінчики — і сісти на них страшно; стіл — ходором ходить; піл — на п'ядь дошка од дошки: Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказанна, злидні невилазні!

Неодрадне життя Мотрине. Невеселим оком дивилася й іі стара мати на ту оселю, на лихий той захист, через який вони стільки горя приняли, стільки клопоту звідали... Вони б його давно кинули, якби було де притулитися. Та де його при недостачах, при убожестві?! Коли на роботу приймали Мотрю з опаскою.

Літом Мотря стае жати. У Пісках ніхто не приймав, — бо помітили, що в кого Мотря жне — вся нива закрутнями унизана. В сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла, — на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... коли ще й ставало! А було так, що ні дрібка солі, ні пилинки борошна... Де вже думати про одежину!! Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала: саме гноття та рам'я висіло... Як заробить конопель, — то й добре. Помочить іх, висушить, витіпа: костриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двое, оснуе, витче, та й сорочка е; виб'е — спідницю пошие, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі в плахтах та запасках, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаноі юпки та спідниці не вилазила. Біленькою хусткою зав'яжеться, та й шмаруе... Ото буденне й празникове! А що старе, дране, — позшивае, позаштопуе, — матері старе тіло прикрие, або дитині — штанці, куцину... Нужда!! На зиму на всіх одна юпка була. Піде куди Мотря, — сиди, мати, з хлопчиком дома — й не рипайся! Піти треба матері, — сиди, Мотре... бо й чоботи одні!

Робота не страшна, як сила е. Мотря день і ніч в роботі та в роботі; літом — на полі, зимою — дома. А Оришка — стара вже, — нездужала, — тільки й того, що доглядае дитини... Як літком немае Мотрі дома, — баба зварить істки, догляне, й нагодуе, й спати положить, котка співае..

Ай дитина ж то вийшла — на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчкувате, тихе. Другі діти жваві, — як дзига крутиться, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! — як стріла пуститься... Чіпка, як його звали, — не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води!» або — ножа, або — веретено... — то він і почне: «А де ж воно лежить, чи стоіть?» Отак розпитае, повагом устане, повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки. — «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! — жаліеться Оришці: — йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді було й буханця уліпить Чіпці в спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його

любила й жалувала! І цяцьок йому надае, й іграшок яких там — полив'яного півника, свистілочку, а істи — сама не доість — йому зоставляе...

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить було з двору на вигін, та прямо до дітвори так і чеше. Так же й дітвора його не приймае. Зараз почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть... Недурно пани своім родом величаються. На селі теж розпитують — хто якого роду... Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід уславився — чи давністю, чи боями, чи послугами. А село знае одну славу — честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

— Виродок іде! — кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий, миршавенький хлопчик.

— Запорток! — підхопить другий... — Ходім до його!

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся. Окрутнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та недобрі й діти, що довели до того. Понуро й гостро дивиться на них Чіпка. А ті — за боки беруться зо сміху...

— Чіпко, де ти взявся? — смикнувши Чіпку за полу, питае хто з хлопців. Мовчить Чіпка, — сопе.

— Ти з яйця вилупився?! — знову, другий...

Усі зареготались. Чіпка похнюпить голову, потупить в землю очі, копирсае нігтем під нігтем.

— Ні!.. мене бабуся на вгороді піймала... в бур'яні, — одмовляе понуро та все копирсае під нігтем...

Регіт — аж вигін розлягаеться...

— Так ти, Чіпко, з бур'яну взявсь?..

— Ні...

— А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну?

— Не знаю...

— То-то й е... ти байстрюк!..

— Брешеш!.. — зиркнув, як той вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Я... Чіпка.

— Ти — Чепіга, а не Чіпка! — крикне хто з середини — і вскубне Чіпку...

— Чого ти скубешся? — з плачем вимовля Чіпка. — Постой, я бабусі скажу, — вона тобі дасть!

— Боюсь я твоеі бабусі, — куди ж пак! — одказуе хлопець, та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуприну смичуть — аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому, — іде та й плаче.

— Чого ти, Чіпко, плачеш? — стріва Оришка. Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти.

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишиться трохи Чіпка, сяде на колінах у баби, або приляже головкою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця — доброго молодця... Чіпка слухає — й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?.. І чому тій билині зразу не поколихати горобця — доброго молодця?!.»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немалу роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б — дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка в лузі?.. І чого — одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці — тільки цвірінькають?! І про що то розмовляв травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками!..»

— Чи воли, бабусю, говорять?.. — питає Чіпка в Оришки.

— Бог іх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

— Як же вони говорять? Про що вони говорять?.. — допитується.

І розказує баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ніколи не реве без нужди... як вертається додому та реве — то він радіє, що скоро дома буде, та спочине... А може, голодний, то поість, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам господь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій — ні. От соловейко — як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...» Та й зачне розказувати, як одна мати та прокляла своіх діток, — сина й дочку, — що вбили іі мужа-ужа... Синок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала — вбила. За те мати й прокляла іх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щебечи людям і пізно й раненько: щоб тебе люди слухали — й не наслухались! — А ти, — каже, — дочко, стань жалкою кропивою: щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» — От син полетів соловейком, а дочка стала кропивою... То-то: як соловейко щебече, то увесь мир його слуха — так гарно! А кропиву завжди виривають, як погане зілля, — щоб і городини не глушило, й людей не жалило!

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, одсторонь од товариства, пластом ложилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони в його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою — з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутились, вихорились... Од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка — поки

не засягали всього світа! І здавався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння — все те мало свій говір, свою мову, — тільки вимовляло якось інакше... А колись усе те було — люди, і все балакало одніею мовою... А тепер — ніяк і довідатись, що то за розмова!! А через віщо?.. Через людей... Все то винні люди! То вони так наробили. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби — одібрали людську мову!

Вони людей — своіх рідних — повернули в усе те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла виростала — і сторонився він людей далі та далі... Та й люди його не жалували.

— Бабусю! — питае раз Оришки. — Чи в мене батько був?

— Був, сину.

— Де ж він тепер?

— У москалі пішов.

— Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було... байстрюк! — кажуть.

— То — дурні хлопці!

— А хіба що?.. Що то воно — недобре що?

— Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

— Я не буду злий, бабусю!.. — одказуе Чіпка, — та й задумаеться.

Трохи перегодя знову питае:

— А чого ж мій батько пішов у москалі? Навіщо він покинув матір?

— Люди оддали.

— За віщо ж вони оддали його?

— Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.

— Чому, бабусю?

— Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку все зачіпало, все торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала, ій любо було одкривати світ його очам, — утішно думати: з якою натоптаною головою виросте ii онуча.

Щедрою рукою перекладала баба з своеі староі в молоду Чіпчину голову усе, що заховала ii шестидесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав — гарбав усе те!

Оце було літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті душно), простеле рядно перед порогом; дожидають Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, коли лежить... Та отак собі й давай розмовляти... Чіпка більше слухав, — іноді й засне, слухаючи бабиної мови, що як струмінь тихо журчала... А іноді й сам розщебечеться... Уже й ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заіскрили... Задивився Чіпка на небо.

— Що то, бабусю? — указуе на зорі.

— То? — Зорі.

— Що ж то за зорі?

— То — янголи дивляться! У кожного е свій янгол: то-то він і пильнуе за душею, стереже іі, щоб, бува, що лихе не спіткало. Отож — як зірочка покотиться, — то душа переставиться... Душа переставиться — і зірочка покотиться — щезне...

— І моя там, бабусю, е зірочка? й ваша? й мамина?

— І твоя е, й моя, й мамина.

— А де ж моя, бабусю? — пита Чіпка, положивши голову на бабині ноги й не спускаючи очей з цілого рою зірок, що, здавалося, ворушилися на темно-синьому небі.

— Бог його знае, сину!. Чоловікові туди не досягнути... То боже діло, то він і знае...

— Ай бог там?..

— Там, сину...

— А що то за бог, бабусю?

— Бог?.. Бог — батько. Він усе держить на світі: усяку комашину, усяку скотину й усяку людину... Він за всім ходить, до всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, що сатана вмішуеться в його святе діло — почина світом каламутити, — то й шле святого Ілію на вогняній колісниці вбити сатану... Ото як Ілія котить, то грім гримить; а як стрільне вогняною стрілою — то блискавка заблище... Отакий-то бог! Він страшний задля злого, а для доброго — й він добрий. Бог-батько... на світі нас держить і хлібом годуе. Загадаеться Чіпка. І встае перед його очима розгніваний бог, обгорнувшись чорними хмарами... і гукае на Ілію — карати злого!.. Котить Ілія — небо й земля двигтять, як од вітру перина, од його бігу... Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахуе небо... Страх обіймае Чіпку! Надворі зовсім темно; місяця не видно; білів, миготить Чумацький Шлях через небо; блищать, миготять зорі... Тулиться Чіпка до баби та стиха шепче: «Я, бабусю, буду добрий... я злого не робитиму, то й бог мене не поб'е... А отих дітей, що мене били та проганяли — тих бог поб'е, бо вони злі!.. я буду добрий, бабусю...»

Замовк Чіпка — дух притаів: думае про Ілію страшного, про бога доброго... Трохи згодом питае баби:

— Ви казали, бабусю, що бог нас хлібом годуе?

— Він, дитино, — він нас годуе...

— А чого ж мама хліб заробляе, — ось досі з роботи нема. — Каже, якби не робила, то нічого б було і істи?..

— Дурний ти, хлопче! — каже баба. — Чоловік на те й уродився, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще люди в раю жили, то нічого не робили, — як святі були... Там, кажуть, було всякоі всячини — і істи, й пити! От вони ходили собі та іли... А сатана й заздрив на іх щастя, — та давай підбивати, щоб согрішили... Вони й переступили слово

боже... Тоді ото господь вигнав іх з раю огняною різкою — й рай зачинив, і сказав робити самим на себе... Отож з того часу й почали люди робити. А то — нічого не робили, — як святі були!

— І навіщо ті люди согрішили, бабо?.. От би тепер і мама дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумав, ів би!..

— На те божа воля, моя дитино!..

Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений... Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано — убожество! Раз була чудасія з-за того хліба.

Мотря була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на те Чіпка розвередувався: «істи, та й істи, бабо!» в одну шкуру: «істи!» Взяла Оришка окраець хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі: «Не бери ж цього, — наказуе Чіпці, — бо он дивись: дивиться бозя! Прийде мати, спитае, — хто хліб поів? — То бозя вкаже пальцем, — мати й виб'е... Гляди ж, не бери!» Та й пішла собі. — Сів Чіпка серед хати; дивиться на образ — очей не спускае — ість. З'ів той шматочок, що баба дала, — ще істи хочеться! Хліб на столі лежить, — кортить його. Гляне в куток — бозя дивиться! От став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ — все дивиться... Посилае руку, не спускае очей — здається йому, що й бозя глядить на його, — хоче посваритись пальцем... він і прийме руку назад... Оце приляже до столу головкою (забрався на лаву), знову підкрадаеться. Гляне на образ: дивиться бозя, та й годі! І істи хочеться і хліб перед очима, — та бозя дивиться!.. Задумався Чіпка. А це, зразу, як кинеться од столу... Очі горять, губи оддулися... Та до стільця, що баба підставляла під ноги, як пряла. Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець, та й повидовбував очі в образа! Тоді взяв — увесь хліб з'ів, та й побіг на грядки до баби. — «Бабо! бабо-о!» — гукае. — «Чого, Чіпко? ходи сюди!» — озиваеться з бур'яну баба. Прибіга Чіпка. — «А я, бабо, й той хліб з'ів!» — хвалиться. — «Нащо ж ти, сину, з'ів? А як мати прийде та спитае: «хто хліб поів?» — то бозя й скаже...» — «Е... е... бозя, бабо, не бачила... я повиймав очі, щоб не дивилася!..» — І байдуже собі, забулося. — Коли так, перед різдвом прийшлося хату білити, образи мити. Зирк! Мотря на образ — аж очей немае! Вона так і отетеріла. — «Хто це очі повиймав?» — питае в Оришки. — «Де?» — Глянула — справді без очей... Тоді до Чіпки: «Ти очі повиймав?» — Сміеться: — «Я... Щоб не бачила, як хліб істиму!» Згадала тоді Оришка, що ій хвалився Чіпка. Та що? Звісно — дитина: дурне, мале!.. Погримала на його Мотря, налякала, що бозя битиме, коли таке буде робити, та й годі.

А були такі часи, що не бозя, а Мотря била Чіпку, — і добре била! Синяки іноді по місяцю не сходили. Не можна сказати, щоб вона не любила Чіпки. Ні. Вона його любила — як кожна мати свою дитину. Чи, не дай боже, занедужае Чіпка, — Мотря сама не своя. Цілу ніч очей не заплющить: сидить над ним, плаче, молиться... «Тільки ж й утіхи й надіі! Все-таки виросте своя дитина, стане хоч на старість у помочі... Може, хоч на старість не прийдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду й голоду та од літньоі спеки палючоі!..» Така в Мотрі думка. І не досипляе вона ночей, прислухаеться, як дише іі едина «надія й утіха»... А нехай, здоровий, зробить що Чіпка, — нехай з'ість лишній шматок хліба, чи покачаеться в калюжі... Лишенько! То не огонь паше, то лице Мотрине; то не іскри сиплються, — то іі кльони й прокльони та духопелики... Інша мачуха здержуе руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином.

Та не такий же й Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу-таки боявся матері, а далі — звик уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же

він був тоді! Ой, лютий! Він би зміг, — матері очі видрав, або сам собі що заподіяв, якби не баба... А то вона, ii тиха мова гасила його лютощі. Як почне, бувало, його умовляти, — та словом, як повивачем, зів'е... За те Чіпка любив бабу: душі не чув у ій. Що баба не скаже, усе послухае. А матері не любив і не слухав... Од бійки то сховається, то втече; а послухати — не послуха. Не раз Мотря з серця гірко плакала...

IV. ЖИВ-ЖИВ!

Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай самотою, самотою... Забереться було у бур'яни, нарве квіток, назбира кузьок, та й граеться ними нишком. А до людей, до дітвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неі ніколи не виходила думка, що він «виродок»; він ніколи не забував бабиної ради... Собі на лихо, рядом з добрими думками, в малому серці ворушилося щось недобре, невпокійне... Розбуджене, воно не давало йому забутися, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку помилку... І росло лихо в його серці — і виростало до гарячоі відплати, котра не зна ні впину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати ій його відважного духу, упертоі думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні бог, ні люди не страшні йому... Бог страшний злому, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують...

Ось йому минуло дванадцять літ. Восени радиться Мотря з матір'ю:

— Чи не наняти б нам Чіпку хоч за харч служити?

— Я вже й сама думаю, — каже Оришка. — Тільки куди він годний? Якийсь нелюдний, неговіркий, якась тума з його... І з дітьми він не поводиться, як другі — усе самотою, усе собі дома...

— Що ж його на світі робити? — журливо одказуе Мотря. — Уже ж всяк бачe, як я працюю... Та що моя праця? Силу витратила, здоров'я збавила, а тільки що з голоду не мремо... Якби його наняти, — хоч би менше з іжі... все б таки хоч на одежину зосталося!

— Як знаеш, дочко.

Пішла Мотря питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородай шукав хлопця до скоту. З ним вона й умовилась.

— А збирайся лишень, Чіпко, на завтра в найми, — каже, вернувшись увечері, Мотря. — Годі вдома сидіти та хліб переводити, — пора й самому заробити!

Чіпка — руками й ногами! Та вже Оришка — давай його умовляти: стала йому вичитувати іх гіркі недостачі та нужди. Послухав Чіпка, пішов. Приняв його Бородай на зиму за харч та одежу. Вернулась Мотря додому рада та весела.

— А що, дочко? — стріва ii Оришка.

— Зоставила... Коли б то шанувався!

— А може, звикне... Дай-то боже! — потіша й молиться Оришка.

Зостався Чіпка в Бородая. Хазяін коло його спершу миром та ласкою, показуе й розказуе — як і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче! Хазяін приказуе: «Піди, Чіпко, загороду почисть». А Чіпка піде на тік, забереться в ожеред соломи та й давай з неі то верчики крутити, то хрести вив'язувати...

Раз якось розсердився господар, що не послухав Чіпка, — узяв його та й вибив. Розсердився й Чіпка... та трохи за малим не опалив хазяіна! Як не було в хаті нікого, він поліз у піч, витяг жару в покришку, та й виніс у хлівець... Добре, що люди побачили — залили.

Прогнав його Бородай. Пішов додому Чіпка, насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяіна й робітника... Мотря плаче, — вже не б'е, плаче... Страшно ій, щоб, бува, не позивав Бородай... Оришка вмовляе Чіпку, а Чіпка тільки понуро дивиться, мовчить, мов йому в рот води налито... Так і зостався дома зимувати.

На весну знову радиться Мотря з матір'ю.

— Наняти б Чіпку?

— То й найми.

Знову йде Мотря шукати хазяіна — і знову швидко вишукала. Дід Улас, вівчар, що пас громадську отару, зашукував хлопців у поміч.

Дід Улас — сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Оже як став старий, немощний, та ще захорував до того, — так його й витурили з двору, щоб не переводив даремно панського хліба... Ледве виліз Улас за ворота, та й загадався... «Куди його?!» До роду— близького нікого, а далекий — у панській роботі... Прийшлося Уласові — хоч під греблю! Та вже громада зжалилась: вибудувала йому землянку в царині та й наставила чабаном.

До його ото став Чіпка підпасичем. І — диво! згодився відразу... Робота прийшлася йому по душі.

Устане він рано, ще до сонця, набере хліба в торбу, візьме малахай, що дід дав завертати овець, та й іде в царину, до землянки, дожидати, поки збереться отара. Приходить. У діда все ще позапирано. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягши передні лапи, положивши на них голову... Дріма ранком.

— Лиско! — гука Чіпка.

Лиско підведе нехотя голову, подивиться на Чіпку — і знову кладе іі на ноги, позіхнувши на все горло... Тобто: «рано, хлопче, ходиш: ще дід спить!»

Сіда Чіпка коло землянки, виймае черствий хліб з торбини, починае снідати. Тимчасом люди зганяють овець до царини. І розійдуться вони понад ровами, щипаючи зелену травицю.

Ось приходить і другий підпасач — Грицько, Чупрунів син, хлопчик однакових з Чіпкою літ, та не кращих, видно, й достатків... На йому сорочка чорна-чорна, полотна не знать, да ще й порвана; штаненята — саме гноття висить на очкурі — позасукувані аж за коліна.

Грицько — козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обое одного-таки й року) громада оддала сироту далекій

родичці — вдові Вовчисі; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узяв його до себе в поміч коло отари.

Сіда й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неі сухарі — чорні, як земля, і снідають обидва разом, коли-не-коли перекидаючись словом... От рипнули двері — показався дід на порозі.

— Уже ви, хлопці, тута?

— Тута.

— А що ж це, овець так мало?

— Згонять.

— А ви снідаете?

— Снідаемо.

— Ну, снідайте ж, поки овець позгонять. А я тим часом умиюся та зберуся, та й рушимо!

Іде дід у присінки; набира води кухоль — умиваеться...

Тим часом — світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палкорожевим цвітом, воно ще не рушало з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли своі дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою росою. Як дівчина, дожидаючи свого милого, умиваеться й прибираеться, тремтить, мов у лихоманці, й палае, наче в огні, — замирае, довго ждучи, й оживае, не терплячи, — так земля дожидае ясного сонця... і міниться, не дождавшись. Повіне тихий вітрець, — потемніе й насупиться іі зелений убір; затихне вітрець — убір заясніе, усміхаеться...

Уже й овець позгонили, і дід зібрався. Вийшов з землянки. На голові солом'яний бриль; на плечі, на герлизі, висить торба з хлібом та свита — на случай негоди; у руці — малахай.

— А що, хлопці, будемо рушати! — каже дід. Хлопці підводяться, ховають у торби свое чорно-хлібне снідання й біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині, натщесерце смакуючи росяною травою... От уже й овець позгонили до гурту.

— А-г-у-у... тю-у-у! — гукнув дід. — Треш-тереш-треш!

Свиснув малахай у руці... Одчиняе Чіпка або Грицько ворота в царині — і тихо-помалу, посхиливши униз голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках, дід ззаду, а Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступае за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне помалу, викрикуе — то «бе-е!», то «ме-е!» — кахикае, як зимою старі баби на печах, коли почнуть прядиво м'яти... А курява, як хмара, слідком за вівцями...

— Агу-тю-у-у! — гукнув дід, ляснувши малахаем.

— А куди, руда? — кричить Грицько на овечку, що одрізнилась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. Вівця не слухае Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку вхопити свіжоі травиці та хоч капельку проквасити душу од тіеі страшенноі пилюги, що до сам,их печінок добиралася, давила-душила.

Грицько бачить, що за рудою й другі повертають з шляху, — пустився підтюпцем, раз по раз вигукуючи «тереш! тереш!» та виляскуючи малахаем. Блудяги нехотя повернули до гурту.

Сонечко почало з-за гори випливати — грало, всміхалося... Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси — і кришталем заіскрила роса по зеленій траві... За сонцем усе живло прокинулось. Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються; там перепели хававкали, та як у забій били; тут вівці бекають, мекають, кахикають... Легенький вітрець подихае — і скрізь розносить тепло раннього літнього ранку... Хороше так, весело!

Чіпка йде з боку отари, похнюпивши голову... Об чім він думае? Що гадае? — Нічого він не думае, не гадае... Він прислухаеться, що діеться у його в серці, в душі... Хоче збагнути — й забуває... все забуває... Йому так гарно, весело; йому так вільно, просторо... Чвала собі помалу. Торбина на плечі, малахай у руці... Байдуже йому!.. Посилав вперед ногу за ногою — не думае: де він, і що він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радощі — не то сон, не то дрімота — сповивають його душу...

Догнали отару до становища. Дід свиснув малахаем — вівці розскочились, розсипались по зеленому полю...

— Отепер, хлопці, спочинемо!

І сідають наші вівчарі втрьох під деревом. Дід виймае шматок хліба та дрібок солі, починае й собі снідати...

Грицько, чи присів, чи ні — вже, дивись — опинився гін за двое, скочив верхи на барана, трендикае та висвистуе...

Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо сине, чисте — ні хмарочки, ні плямочки — глибоке, просторе та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне в тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...

«Що там? — дума Чіпка. — Там, мабуть, гарно так... Ач, як синіе!.. як сонечко сяе!..»

— Діду!

— А що, сину?

— Що там?

— Де?

— У небі?

— Бог...

Задумаеться Чіпка... Дивиться в небо, — йому так гарно дивитись у його...

— Чи воно, діду, е там люди?

— Де?

— На небі...

— Нема, сину! Там бог святий, янголи його та душі праведні...

— А хіба хто там був?

— Так кажуть. Батюшка так і в церкві читає.

— А гарно, мабуть, там... Бачте: яке сине, гарне!.. Дід, поснідавши, молився богу.

— Гарно, сину! — прошептавши молитву, одказав Чіпці, — Гарно!.. Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут — усе грішне та зле...

Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:

— То ще тільки один бог милосердний держить нас на світі, а то б нас давно треба виполоти, як твар нечестиву. Дивись: вівця!.. Що вона кому заподіє?.. Нікому нічого!.. Ходить собі, щипле травицю зелену... вівця, та й годі!.. А ми й ії ріжемо, ми імо ії, як вовки голодні... І чого ми тільки не імо?.. А воно то все — гріх! Усе нам оддячиться на тім світі, все... Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знущаемося, — ми й свого брата часом черкнемо... Бач! У брата — он те й друге, а в мене ні сього, ні того... Заріжу, мовляв, брата, — добро його поживу! І ріже чоловік чоловіка... Ріже — забув і думати, що йому на тім світі буде?!. Лихий його путає, — він і ріже... Ох, грішні ми, прокляті душі!

Чіпка слухае — і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: «Грішні ми, прокляті душі!.. І мати моя грішна, — думае він, — бо вона мене била малого, вона мене серед зими на шлях викидала, щоб не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не била; вона мені усього давала, жалувала мене, вговорювала, от як дід... І дід, мабуть, не грішний... А Грицько? Грицько — грішний: он як він верхи на барані пре!..»

— Грицьку! Грицьку! — скочивши на ноги, крикнув Чіпка: — не ідь на барані — гріх!

А Грицько гика та тпрука на все поле...

— А він на барані іздить? — питав дід. — Бач! Я й не туди, чого він так вигукуе... Ось я тобі, я тобі!! — свариться на Грицька дід здалека герлигою.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, що росли над шляхом. А дід, понюхавши табаки, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло. І Чіпка біля його примостився.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухою горобенят.

— А я, діду, ось скільки горобенят надрав! — хвалиться.

— Навіщо ж ти іх надрав? — питае дід, не підводячи голови.

— А щоб оця погань не плодилася!

— Хіба вона кому зробила що?.. А гріх! — промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

— А хто, як жиди Христа мучили, кричав: жив-жив? — одказав Грицько, та й висилав з пазухи голоцюцьків з жовтими заідами.

Чіпка подивився на діда, що лежав собі та дрімав, не слухаючи іх розмови. Горобенята почали розлазитись. Грицько ухопив герлигу.

— А куди?.. куди!.. — закричав. Та — геп! герлигою по горобенятах... Так кишечки й повискакували...

— Оце вам жив-жив!.. жив-жив! — гукав Грицько, та раз по раз герлигою, герлигою...

Чіпка дивиться то на горобенят, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. «Значить, правда, що вони кричали: «жив-жив!» — подумав Чіпка, та як схопиться... Очі горять, сам труситься...

— Стривай, Грицьку! стривай! не бий... Давай краще ім голови поскручуемо!..

Як схопить горобеня, як крутне за головку... Не вспів оком моргнути, — в одній руці зостався тулубець, а в другій — головка.

— А що — жив! а що — жив!! — кричить Чіпка...

— А що — жив! — а що — жив!.. — вторує за ним Грицько...

Незабаром горобенят не стало: валялися тільки одні головки та тулубці...

— От тепер можна й герлигою, — каже Чіпка, взявши герлигу в руки. Грицько й собі за ним. Та зложили горобенят укупу й почали періщити, як снопи молотили... Не зосталось горобенят і сліду: валялося тільки одно м’ясо та кишечки, перебиті, перемішані з землею.

— Ходім ще драти, — каже Грицько: - там ще е.

— Ходім, — згоджується Чіпка.

Та й побігли до верб, один одного випереджаючи.

— А куди ви? — підвівши голову, питае дід. — Підіть лишень овець позавертайте! Бачите, як порозходились... Щоб ще звірюка не заняв...

Дід знову ліг. Скоро й заснув.

Хлопці побігли...

...Швидко вони позавертали овець і, як кошенята, дралися по вербах, видираючи горобенят. Удвох надрали ще більше, ніж сам Грицько надрав. А далі поскручувавши голови, били герлигами... помісили чисто на гамуз!

Сонце дедалі все вище та вище підпливало. Перше ж так гарно сяло та гріло, а це вже стало пекти-палити, аж дід прокинувся...

— Ач, як угріло! — обізвався він, підсуваючи свиту під вербу, в холодок. — Ану, ще понюхаемо та заграемо... Хлопці, видно, десь горобців деруть...

Дід понюхав.

— А-а... та й добра ж! — промовив, чхнув — і поліз у торбу за сопілкою.

Вийняв сопілку, послинив дірочку, свиснув раз, удруге — і зачав «Вівчарика». Гучно-гучно загула сопілка на все поле, немов хто заспівав жалібно; аж ось замира, замира, — тільки сопе... А це зразу, немов опік хто, закричало, завищало — та й стихло... вдруге... втрете... і полився тяжкий плач... Сумно зробилося, важко... Отара посхиляла униз голови, немов слухала того плачу тяжкого... От знову сопілка замовкла. Трохи перегодя тихий регіт крізь сльози стиха веселив поле; далі — дужче...

дужче... сльози сохли... регіт замирав... понісся веселий, танцюристий козачок...

— То дід гра, — каже Чіпка. — Ходім до його!

— Ходім. Побігли.

— А, мабуть, час, хлопці, й овець напувати! — зустрічає їх дід.

Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою. Тут з ними трохи халепи не сталося. Як гнали отару через луг, де не взявся сірий вовк і потяг нишком ягнятко в діброву... Отара схарапудилась, сипнула вбік — аж Грицька повалила; Лиско майнув за вовком. Чіпка за Лиском. Вовк бачить, що непереливки, покинув ягнятко та драла в ліс... Чіпка з Лиском за ним. Дід почув що Лиско гавка на вовка й собі надійшов... Так де ж ти вовка в лісі шукатимеш? Тільки й того, що дід похвалив Чіпку — за те, що не побоявся вовка, одбив ягнятко.

Вернулися з водопою. Пообідали сухий хліб з сіллю; дід знову ліг спати; хлопці бігали завертати овець; Чіпка розказував, який йому вовк здався: «здоровий, а легкодухий»; Грицько, не вважаючи на гріх, на барані іздив, щоб тільки дід не бачив... Потім того вони полуднали... Чіпка діда про що-небудь розпитував; дід розказував про всяку всячину, грав на сопілці... Так — аж поки сонце не повертало навзаходи. Тоді дід завжди казав хлопцям: «Пора, хлопці, додому вертати!»

Хлопці збирали овець в отару, гнали до села. Там, у царині, стрівали їх люди, й кожне своїх овець залучало додому. Порозпускавши овець, хлопці вертали по домівках, а дід запирався в землянці до другого ранку.

V. ТАЙНА — НЕВТАЙНА

Добре Чіпці у діда підпасачем. Робота неважка, саме припала йому до вподоби — по його літах і по його душі. Та не те, щоб і без користі. Дід брав за літо по п’ятаку од вівці. Шага давав на Чіпку та Грицька, та ще хліба мішків з п’ять, та ягнят двое або трое на рік. Чого ще? На харч він собі заробляв, гроші йшли на одежу, ягнята — на прибуток.

— Слава тобі, господи, що ти зглянувся на наше безталання! — дякує Мотря богові. — А я вже не думала, щоб з його вийшли люди...

— Став розуму доходити, — одказує Оришка, — сам побачив, що треба робити... І мені, старій, довелося його хліба з’їсти... спасибі богу!

Отак радіють та богові не надякуються, що хоч трохи втекли од тих важких злиднів, нужди, горя... І в хаті в них стало чепурніше, ясніше; і хліб не такий чорний та сухий; і каша до борщу не вряди-годи; а часом і сир на вареники... І одежа, хоч про свято, була як у людей; та й у будень не висіло та не бовталося старе гноття... І зокола хата обмазана, хоч рудою глиною, та все ж рівненько; зверху полатана — не світить гнилою, дірявою оселею; з-за хати хлівець визирав, льох чорніє... Уже завелась свиня з поросятком і овечат десяток. Уже лід паску е свое поросятко й свое ягнятко, і паска — біла... Достатків більше, й достатки кращі.

А тут ще, після смерті якогось бездітного, далекого Мотриного родича, зосталося ім днів на десять поля... Після судів та пересудів, — після

двох мішків пшениці та двох овечок-ярок, що Мотря подарувала волосному писареві, одсудили Мотрі землю громадою...

— Не журись. Чіпко, — каже, радіючи, Мотря, — тепер буде свое жито, й своя пшениця, і просо, й ячмінь, і гречка... Одберу місцину, картоплі насаджу, — на зиму буде!.. І к різдву загодуємо свиню... Сало продамо, м'ясо посолимо, ковбаси начинимо... Буде з насі Хай тепер наші вороги сміються, нехай цураються, минають!

Аж помолодшала Мотря, весела стала.

Чи все ж то такі щасливі та ясні дні колихали Чіпку? Чи все ж то одні удачі та радощі складали його молоду силу, котра так і пробивалася з-під його гострого погляду, смілого поступу?..

Ой, ні! Життя, — що стерняста нива: не пройдеш, ноги не вколовши.

Першою такою колючкою в Чіпчинім житті була смерть бабина. Йому тоді тільки що сповнилось п'ятнадцять літ. Баба вже була стара-стара, як молоко біла, як сухар суха. Уже й літом з хати не вилазила, хіба у палючий день вийде було з хати, сяде на призьбі, складе свої сухі сині руки на колінах та й гріється проти сонця. А восени все жаліється та жаліється Мотрі:

— Оже, дочко, щось мені погано... Так погано, так погано! Чую, наче в мене всередині щось застигає; руками й ногами зовсім не володію, не знаю, чи й е вони в мене... Мабуть, це вже м о я за мною приходить...

Так казала Оришка звечора, а до світа — й богу душу оддала.

Лежить баба на столі в хаті. Хрест в руках, свічка в головах... Та ж баба — тільки очі заплющила, рот зціпила... Прийшов піп, дяк, зійшлися люди, взяли бабу, однесли на кладовище, опустили в яму, загребли... Мотря плаче. Чіпка не плаче... Йому тільки чогось страшно, жалко... — «Нема баби... — думае він. — Умерла баба... не буде більше баби... Смерть узяла бабусю... люта смерть... А що ж то за смерть? Хто знае?..»

Темна мара встала в Чіпчиній думці, як страшидло яке, холодне, непривітне... Говори, дивись, — а тут... зуби зціпило, язик одібрало, очі заклепило... Кидають у землю, — темнота непривітная, німота непробудная, нерозгаданий холод та морок! Ось і черв'як плазуе — холодний та слизький, аж напинаеться, аж звиваеться, поспішаючи до тіла...

«Ух!.. гидко... страшно!...» Чіпка здригнув. «І від кого се? — запитувала його злякана думка. — Кажуть, від бога?.. Смерть від бога?.. темна німота... червивее від бога?!. Господи боже! невже це треба?.. І для лихого його багато, а то ж для доброго?.. А баба така добра була, до всіх добра... І так каратися?.. Чи для всіх воно однаково?.. Де ж тоді правда?.. Ой, ні, ні! тут щось та не так, — тут щось друге, інше...»

Задумався, загадався Чіпка... Зробився аж страшний, помарнів, похнюпився, дивиться якось чудно... Зведе оце на тебе очі — і нічого не бачить; клич його — не чуе... аж занепав. Уночі схопиться, — одягаеться, озуваеться...

— Чіпко! куди ти? — пита здивована мати.

— Га-а?

— Куди ти?

— Баба кличе... піду до баби..

— Та господь з тобою! Баби немае — умерла...

— А що ж ото?.. слухайте!.. — Та й наставить ухо, — слухае... — О-о-о-о! «Чіпко!.. Чі-п-ко!..» Чуете?.. — Зараз, зараз, бабусю... я зараз!..

Хапається, чоботи набуває, рядном напинається...

— Господь з тобою! куди ти? — хрестить і перейма його Мотря.

Почне його умовляти; роздягае його, роззувае... То він трохи й утишиться, сяде на лаві.

— Ляж, сину.

Чіпка поворухнеться, посунеться, трохи — сидить... Трохи згодом затіпалась його постать, схилилася голова на груди, почулися важкі заводи плачу...

— Чого ти, сину, плачеш?

Мовчить Чіпка, плаче.

Напала його пропасниця. На велику силу одходила його Мотря. Оже хоч він одужав, а з літами убирався в силу, — та вже ніколи не теряв свого сумного погляду, понурого виду. Бабина смерть загадала йому загадку — котру він ніяк не міг розгадати... Він все хмурнішав та хмурнішав...

Не вспіло одно гаразд забутися — друга приключка приключилася, котра обізвалась на всім останнім житті Чіпчинім.

Чіпці минуло сімнадцять літ.

А того самого року віковічні кріпацькі кайдани розбилися... Стояла рання весняна пора надворі. Рано-рано схопилося сонце, виграючи та висвічуючи червоним світом...

— Е-е, щось дуже рано прокинулось сонце, — каже дід Улас, дивлячись на небо, — коли б ще дощу не було!..

Коли так: не встигли вони отари й за верству од села одігнати, як почали хмари з усіх боків стягатися та й заслали, замазали небо... Незабаром воно й розплакалось... Зарядив дощ — дрібний-дрібний та густий, мов крізь сито... Спершу вівці наче зраділи — розкотилися по толоці, щипаючи попаски низеньку, приземну травицю; а далі — як став дощ допікати — збилися де-купи, посхиляли голови між ноги, та так цілий день і простояли. Гнати додому ніяк не можна: що з ними дома робити? А дощ — одно пере, одно пере... Не зосталося на наших вівчарях ні рубця сухого, а він і не думае переставати.

Посідали вони всі три під вербою. Сидять — пережидають дощ. Лиско й собі звився коло них бубликом. Сумні усі.

— Так оце, діду, й вам воля прийшла? — питае Чіпка діда, щоб хоч словом розважитись.

— Кому воля, а кому неволя! — сумно одмовля дід.

— Як саме?

— Так... Багато казати, а трохи слухати!.. Ще ми мало робили, ще з нас мало сліз та крові точили... хай ще два роки поточать!.. Ох, боже, боже! коли твій суд правий настане?..

— Та вам же все рівно, діду: ви давно вже вільні, — примовився Грицько.

— Вільні?.. Були вільні, поки волі не було... Ох!.. Робив, доки силу витратив та зуба в роті не стало — Тоді й з двору — геть на виступці! Не переводь даремно панського хліба!.. Спасибі, люди добрі зглянулись, а то б прийшлося тинятися, пропадати, як собаці під тином, — Христа ради руку простягати... А от тепер знову завадило: плати десять карбованців на рік!.. За віщо?.. з чого?.. Ти, кажуть, громадську отару пасеш, — рублів з півсотні виробляеш... Яких? де? Я — старець, нищий... Спасибі, люди змилосердились... Так — ні! І те ім оддай... а сам з голоду пропади... Прокляті! і суду на вас немае, й права!.. — гірко закінчив дід.

У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу... Думка його закаламутилась; завихорилась; кров прилила в голову; він мовчав, боявся словом перервати дідове горе... Він сам не знав такого, а почував з дідової мови, що воно тяжке-тяжке...

Хвилин з десять мовчали, наче води понабирали в рот. На душі важко, на серці сумно — аж мов нудно — Так бувае тоді, як серцем чуеш якесь лихо, а назвати його не вміеш. Хвилини тоді здаються за часи, часи — за дні, дні — за роки... Черв'як швидше плазуе, ніж такі хвилини... І хочеться вперед заглянути, подивитись — що з того буде, і страх обіймае, аж волосся на голові підіймаеться, серце каменіе...

Дід знову забалакав, наче сам до себе: «Ще мало людей забили, на той світ позагонили? Ще мало у мандрах пропало, мов іх земля проглинула?.. А з живих — трохи юшки поповарили?!. Так ще й до старця... Що ж з мене візьмеш?!. Я людям служу, громаді служу — за хліб, за спасибі... от що! Ну, беріть знову у двір, лежатиму та даремно хліб істиму, та й годі... Беріть?.. Легко сказати — беріть! А степ?.. а вівці?.. Я привик до цього, як до рідного... Прощайте?! Щоб ви з своею силою попрощалися!.. Вівця для мене — все одно, що людина: і ість, і п'е, і боліе... тільки не скаже нічого, не вимовить!.. Хіба я не бачу, хіба я не знаю, як ім оцей дощ дозоля?.. Мені він не так дозоля: я вже стара собака, натерпівся всього... А он — ягня? Зігнулося, тремтить, змерзло. Бачу, бачу... Я б тебе коло свого серця обігрів, як дитину... Та не обігрію! Ворог наш бере мене од вас, щоб замучити... Йому ще трохи... Ще, бач... ще...»

Дід не зміг далі говорити... Дві гарячі сльози викотилось з його старих жовтих очей і розлилося по карбованому старістю та негодами виду.

Грицько сидів, рота роззявивши, — сам не знав, що йому казати...

Чіпка пильно дивився на діда — очей не спускав... Лице аж пополотніло; поза спиною мурав'я лазила; верхню губу мишка тіпала, а очі сухі-сухі — горіли, налиті сльозами пополам з кров'ю.

— Хто? хто?! — затинаючись, скрикнув він. — Хто одбере в нас діда?.. Ні!.. Ми діда не дамо, поки нас не вкладе!

Дід глянув і стрівся очима з палкими Чіпчиними.

— Пан одніме. Чіпко!.. він одбере, мій сину!.. У двір піду — старого недовгого віку коротати в неволі... покину вас... Усе покину: степ, овець... Лиска-сердегу...

— Не одбере він... ні! Хай тільки одбере... Я йому такого пущу півня!! — грізно каже Чіпка. Дід аж не стямився.

— Що це ти кажеш, сину? Чи ти маещ бога в животі, а царя в голові?! Схаменись! Його спалиш, а через його й другі погорять... Йому ж тільки шкоди наробиш, він собі швидко знов вибудуеться; а то — убогі погорять, що, може, тільки й щастя, що свій захист е... Оханись, господь з тобою!

Ще сумніше, ще важче стало. Дощ, як із відра, линув. Кожен поворухнувся й на самі очі насовував кобеняка.

Лиско ближче підсунувся до діда; ліг у самих його ніг. Дід мотнув головою: «А той же батько! як дві каплі води...» — промовив уголос.

— Хто? — поспитав Грицько.

— Отой! — дід указав на Чіпку.

— Хіба ви знали батька? — пита понуро Чіпка.

— Чому ж не знати, коли ми з одного двору.

— Хіба мій батько панський був? Адже він — москаль! — каже, здивувавшись, Чіпка.

— То що, що москаль... Хіба москалі родяться москалями?.. Тобі ще, видно, ніхто не розказував за його...

— Ні.

— Ото ж то й е! Люди ще й досі не забули...

— А що ж там? — пита Чіпка, насторочивши уха й не зводячи очей з діда.

— Гм... бач! — Дід вийняв луб'яну табатирку, понюхав табаки.

— Розкажіть, діду! — пристае Чіпка.

— Добре. Коли ніхто не розказував, то я тобі розкажу... Давня то річ, — зачав дід. — Мені було тоді літ з двадцять, як привели твого батька в горниці лакеем до панича... Розказували, що твоій бабі старий пан хотів ласку зробити, та взяв та й приставив до евого сина твого батька... Він був собі якийсь малий, пуздракуватий, болізний... та шкодливий такий, як кіт! За паничем ходить — не ходить слухать — не слуха. Панич якось його чи вскубнув, чи вщипнув... А той, як виважить руку, як удере його з усього маху по пиці... так паненяті носа й розтовк! Прибігла на крик пані; увійшов сам пан... — «На стайню його!..» — Узяли його лакеі на стайню, та так оджарили, що ні лягти, ні сісти... Тоді йому вже нікому було «й пожалітися: батько у винниці в казані скипів, — упав якось у казан, — а мати з холери вмерла... Ото, як одшкварили його, — то вже він ніколи не бився, — тільки пустився на хитрощі. Усе дурить панича та видурює з рук усячину... аж поки його й за це не вибили! Як провчили, він хотів утопитись, та люди не допустили... А пан знову вибив, щоб не топив кріпацькоі душі, бо за неі треба подушне платити! Так він ото, як мандрував Шамрай, — таки з двору кучер, — то й він за ним потяг аж у Донщину. Тамечки виріс, оженився й оселився... Та лихий його попутав провідати про Хруща, козачого сина, що одних з ним літ, поплентався на Дін до дядьків, — та там би то, кажуть, і вмер... Та не так про Хруща, як про рідну сторону... Як згадае іі, здається, зараз би таки знявся та й полетів, коли б не неволя... А тут, як на те, підскочив Хрущ. От він роздобув десь Хрущів пашпорт та покинув жінку, дітей і оселю — приплівся

сюди. Його прийняли в козачу громаду. Хрущ та й Хрущ! Козак, вільний... А може, він думав худобу Хрущеву посісти, та добрі люди до його ще по шматках рознесли... Так він став у службу, заробив грошей, купив хату та й одружився з твоєю матір'ю. Літ зо двое, може, пожив, — та й знову потяг на Дін до першої жінки. Отам його й злапали! — Привели сюди... суди та пересуди... Хто він такий?.. Що це він зробив?.. Та, кажуть, наш-таки шепнув комусь там: спровадьте, мов, його, куди знаете, мені його не треба! Так до його дуже не чіплялись, а в перший прийом і завдали в москалі... Бач! Он він який москаль! Знаеш тепер?!

Чіпка слухав, слухав та й голову схилив на груди, слухаючи... Незчувся, коли й вечоріти стало... Дід удвох з Грицьком і отару заняли.

— Ану, рушай! додому час! — гукнув дід уже з шляху.

Чіпка глянув на діда, підвівсь і поплентався стороною, позад отари, немов п'яний, наче учадів... Голову на груди звісив, очі в землю потупив... Нічого не чув, не бачив... Не знав, коли й у село прийшов, як і додому достався... Очумався уже в хаті...

— Так отакий мій батько був, мамо?

— Який?

Чіпка почав розказувати...

— Такий же...

— Чому ж ви мені давно цього не казали?

— То що б було, сину? Замовк Чіпка. Щось думав...

— Нічого... — нешвидко вже одмовив, та й знову замовк.

Сумно стало в хаті, як у льоху... Чіпка сидів на лаві, ноги звісив, голову спустив трохи не до колін... Якби його так намалювати, — сказали б: то не чоловік сидить, то — сам сум!

Мотря, дивлячись на його та згадавши давне тихо плакала...

— Ні! Недобре зробив батько, — глухо якось, з протягом, почав Чіпка... — Ні... негаразд!.. Чому він іх не вирізав, не випалив?..

— Кого, сину?

— Панів! — одказав твердо Чіпка.

— Що це ти, сину, кажеш? Хай ім господь за те оддячить, а не люди!

Чіпка мовчав. Мотря перехрестилась та й знову заплакала. Тихо носився той плач по хаті під темний вечір; тихо слався по долівці, по стелі, по білих стінах та давив, як обценьками, серце і в матері і в сина.

Він сидів зажурений, німий, як стіна. В його думці, перед його очима, носився чорним вороном батько...

«Бідний мій тату! — думав він. — Не знав ти долі від самого малку — може, аж до смерті... Ганяла вона тебе з одного краю світа на другий, од панського двору до Дону, од Дону — до прийому... Де ж тепер ти? Що тепер з тобою?.. Чи тліе під землею твое наболілее тіло? Чи порвала його московська нагайка на шмаття? Чи пронизала тебе вража куля у боі?.. І

загребли твої кості з кінськими кістками в одну домовину, в одну високу могилу?! І нікому вона не скаже, не по-віда, що під нею лежить твоя мучена душа без одплати... А може, тебе доля занесла куди в далеку чужину, на інший край світа, ти думаеш-гадаеш, не досипляючи ночей, про матір: як вона тут, бідолашна, повертаеться, що з нею виробляють люди... Ой, боже наш, боже! Ти — всесвітній царю: ти все бачиш, все знаеш... ти один наглядаеш над землею і маеш волю над нею... Чому ж ти не скараеш злого — хай не карае доброго?! Чому ти не вдариш на злочинця своім гнівом праведним?.. Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч... До тебе не доходить плач наш... наші сльози... іх заступили од тебе вороги наші... Ти не скараеш іх... ні?!

Знемігся Чіпка. Як колода, повалився на лаву, та тільки стогнав. Силу його під'іхала важка, несподівана туга; думки помутилися, куйовдились у голові без порядку, як завірюха зимою... Не пам'ятав він, що думав; не почував, як тяжко стогнав...

— Чого ти стогнеш, сину? — питае журливо Мотря. Мовчить Чіпка.

— Чи ти нездужаеш?

Мовчить.

— Ти спиш, сину?

Мовчить.

Дощ давно вже перестав; хмари розійшлися; виплив ясний місяць, заглядав у вікна, а на долівці й по стінах розмальовував чудні якісь виводи-узори. Мотря тихенько підвелась, підійшла крадькома до лави, де спав Чіпка, заглядае в його бліде лице. Очі йому від знемоги закрилися, зуби зціплені, вид — страшний, грізний. У матері аж серце боляче повернулося од того виду страшного...

— Хай тебе крие мати божа від усього лихого, — шепче вона. — Спи, сину, може, переспиш.

Та, прокинувши на полу ряднину, лягла й сама хоч задрімати.

Тепер Чіпку не напала пропасниця, тільки помарнів на виду трохи. Зате сум обняв його голову. Такий сум та журба, що аж дивно: як-таки такий молодий парубок, та такий сумний!

Сяк-так добув Чіпка підпасачем до осені. Восени почали з діда правити гроші. Дід не давав, бо десяти карбованців не було, а п'яти не прийняли. Потягли діда, як до різниці вола, до пана Польського у двір... На Чіпку налягла ще гірша журба, ще міцніше сповивав його смуток. То, було, хоч з дідом одведе душу, розважиться, а тепер — діда нема... і в двір не пускають!

VI. ДОЗНАВСЯ

Лягла зима. Вийшов Чіпка за царину, ходить коло землянки, голову повісивши. Дідова оселя снігом прикрита; мороз малі віконця позамуровував; двері замело, забило. Розгріб Чіпка ногами сніг, одкинув трохи, одхилив двері, увійшов у землянку. Пусто та холодно! — «Нема діда, — думае Чіпка, — і землянка, така ще недавно привітна, тепла, стала

холодною та неодрадною... От що робить сильний з немічним! Пани — з кріпаками... Вони й з моїм батьком таке виробляли... одібрали його від мене... я його не знаю, не бачив... покрили мою голову соромом, докорами... Прокляті!»

Вертає Чіпка в село. Йде вулицею мимо шинку; роздивляється, прислухається. Там люди сновигають; там чоловіки бідкаються своїм убожеством та лютими морозами; там молодиці сваряться через тин... Коло шинку кріпаків ціла юрба, позбивались у купу. Крик, гук, спірка, змагання...

Одні викрикують:

— Що вони нас дурять?.. що вони над нами знущаються? Ще якісь два роки видумали?.. ще трохи?!

— А видно, що трохи, — одказують другі. — Так вони, бач, намовились, щоб не зразу свої панські руки покаляти...

— Кат іх бери, з іх руками! — озиваються треті: — вони звикли чужими жар загрібати...

— Егеж... А тепер прийшлося своіми, так вони: хоч ще два роки!

— Так-то, видно, ім наші руки подобались, — зарішае сивоголовий дід.

— Ну, стривай! — кричить знову хтось з гарячіших: — тільки дійде до царя чутка, що вони й його й нас дурять, — знатимуть вони! Він іх зараз у кріпаки поверне, а нас панами поробить...

— Це тоді буде, як на долоні волосся виросте, — охолоджуе неймовірний.

— Чого волосся виросте? — кричить гарячий. — Скаже цар: будьте панами... ну, і будемо!

— Оттоді-то буде!! — глузуе неймовірний.

— Авжеж... не те, що тепер!

— Я б свого зараз, як бовкуна запріг у санчата — та по дрова... а то тепер у хаті така холоднеча, що аж вовки виють, — каже хтось з гурту.

— Ну, вже й морози! Ще таких сю зиму й не було... — загомонів гурт.

— То чи не підемо гріться до Гальки?

— Ходім, ходім! — одказало разом кілька голосів.

Юрба посунула в шинок. Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи... Прокльони клекотали в його серці, пекли його, мучили.

На весну радиться Чіпка з матір'ю:

— Що, мамо, робити? дід у неволі... чи не взятись мені з ким овець пасти?

— Знаеш, сину, яка моя рада? — каже мати. — Ось покинь ти свої вівці, не вік же іх тобі пасти... Приймайся краще коло землі. Не все ж чужим та чужим іі робити. Може, як-небудь розгорюемось на скотинку: свій хліб буде. Сам хазяіном станеш... А на осінь, як бог приведе діждати, треба й об чому іншому подумати. Я вже стара, нікчемна стала... хто в хаті

порядок дасть? Слава тобі господи, й ти вже немалий... Другі твоіх літ дітей мають...

Та не слуха Чіпка материної ради. Степ, привілля, — от що йому сниться! «Я зріс, викохався коло овець... коло них і посивію», — дума він.

На другий день пішов радитись з громадою.

Не прийняла його послуги громада. — «Молодий ще, ненадежний... Нам треба вівчаря старого, щоб овець не порозгублював». — Так одказали Чіпці хазяйські голови й наставили вівчарем якогось діда з другого села.

Тяжко образила Чіпку громадська неправда. «Чи я не служив? чи я не годив? чи за мене яка пропажа сталася?.. І де правда? де вона? І громада, бачу, живе кривдою... Скрізь однаково...»

Вернувся він додому, трохи не плачучи. Волею-неволею треба було за плуг братись.

Закипіла в Чіпки у руках робота. Найняв плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив; зійшло — як щітка! У косовицю став за косаря — викосив дванадцять копиць сіна. Є чим овечок узиму годувати. Настала жнива — місячної ночі жне. Розгорювався десь на десять рублів; купив у заіжджого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: отакі скирти понавертав!

Дивуються люди, що Чіпка до хазяйства такий удатний! А Чіпка, дивись, уже й хліб вимолотив, сама солома стоіть — завалив увесь город ожередами. Скоту нема. Продав Чіпка більшу половину соломи, кілька мішків хліба, та восени купив корову на ярмарку.

Радіе Мотря. Коло тіеі корови, як коло дитини, ходить. Ось і телятко знайшлося. І молоко свое, і сир, і маслечко. Чого ще? Є для себе, е й для людей. Продае Мотря молоко глечичок по глечику, складае копійку до копіечки. Настягалася рублів на кілька грошей та к різдву справила Чіпці парубоцьку одежу: купила добру сиву шапку, червоного пояса, чоботи добрі юхтові. Дякуе богові, що з Чіпки вийшли люди...

Ось знову весна-красна. Чіпка так і припадае до хазяйства. Рано встае, пізно лягае, — та все в полі та в полі. Хоч не дуже радіе, та й не журиться: за роботою ніколи. Сам на себе,, на свою працю всю надію покладае. Припадае до того поля, наче закохався в його... Не тільки в будень — і в свято...

— Чого се ти, сину, так унадився в те поле, що й у неділю не посидиш дома? — питае Мотря. — Чи ти, бува, не наглядів чого там?

— Егеж, наглядів, — сміеться Чіпка: — там така перепеличка!

— Ти б собі пошукав, сину, хазяйки, а мені — помочі...

Чіпка нічого не одказав: узяв шапку, вийшов з хати.

Неділя. День випав якийсь хмурий. Дощу не було, — тільки десь сонце заховалося, небо сірими хмарами обмазалось. Стали благовістить до церкви. Чіпка убрався, пішов з матір'ю. Вернулися з церкви, пообіда'ли. Напоів Чіпка корову, кобилу. Рано ще. Ходить він по двору, нудиться. «Хіба піти? — дума. — Піду... іі не побачу, — на поле налюбуюся...»

Знявся й пішов. Перехопивсь через місток, доходить до луки. Коли чуе — знову той самий голос... Він увесь затрусився, а серце — отак заходило!

— Ні, постривай... тепер не так! — прошептав він. — тепер незчуешся, звідкіля й лихо складеться!.. — Постояв ще трохи, послухав та присів у борозну й тихо, як той злодій, порачкував на голос.

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленій траві, та плела вінок з ромену, сокирок, трав'янок і других польових квіток, що тут же недалеко на луці розстилались чудовим цвітним килимом, напували пахощами обвітря. Вона сиділа спиною до того місця, звідкіля підкрався Чіпка. Кругом неі обсипано було квітками, натрушено травою; повна фартушина того польового добра розстилалась на колінах. Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого, сплітала докупи, перев'язуючи гнучкими Петровими батогами. Одначе робота ця забрала не всі іі думки: дівчина стиха співала... Тихенький подихав вітер, шевелив іі невеличкими чорними кучерями, що повибивались на висках з товстоі та довгоі коси, маяв червоною широкою стьожкою, заплетеною в косу, й розносив по полю журливу пісню... По сумному голосу, по задуманому личку можна було помітити, що дівчина не жила без лиха...

— Здорова була! — гукнув ій на саме ухо Чіпка, скравшись з-за спини.

Дівчина кинулась, затряслася; схопилась, щоб утікати, та, висипавши на землю квітки з фартушини, похопилася, знову опустилась на траву й стала обома руками гарбати й. кидати назад у фартушину польове добро.

— А куди ти тепереньки втечеш від мене? — пита іі Чіпка.

— Я й тікати не буду... — перевівши дух, одмовила вона, та й підвела на його своі оксамитні очі. — О-ох... та й злякав же ти мене... хай тобі!

Од іскристого погляду, од іі голосу, свіжого та дзвінкого, — так і звився Чіпка. — «А хороша ж яка!.. а люба та мила!..» — промелькнуло у його в думці. Він стояв перед нею мовчки та милувався такою вродливою красою. Мовчала й вона, підбирала квітки. Він осмілився — сів поруч з нею.

— Що це буде? — обізвався перший, показуючи на недоплетений вінок.

— Хіба не бачиш? — вінок! — аж скрикнула. Знову замовкли обоє. Він схилився біля неі трохи на лікоть та скоса поглядав на іі личко, що від такоі несподіваноі, тривоги зашарілось, здається — пашіло полум'ям. Вона підбирала квітки та зв'язувала в невеличкі пучечки одномасних кольорів. Навкруги тихо, гарно, зелено; тільки буйні жита стиха шурчали довгими колосками, мов розмовляли з собою; од квіток пахощі разом з повітрям втягались грудьми — і легко й мило було дихати...

— Се твое поле? — трохи згодом, якось боязко, спитала вона Чіпки, не одриваючи очей від вінка.

— Мое.

— І хліб твій?

— Мій.

— І то, під гаем, твое?

— Мое.

— А я тут місцину найдужче люблю... Бач, які на ній гарні квітки ростуть.

Чіпка не потрапив, що ій одмовити, — та замість того уставивсь на неі очима. Розмова перервалася. Хвилина... дві... Чіпка не спускае з неі очей.

— Чого ти дивишся на мене? — обізвалася вона, скинувши на його погляд. — Дивись, яку моду вигадав... мов з'істи хоче...

Чіпка не одривае очей. Так йому мило дивитися на неі!

— Не дивись! — скрикнула вона та й затулила йому очі своею рукою.

Чіпка — сам не свій... так йому любо, що вона доторкнулася до його виду своею біленькою, пухкенькою рукою... Здаеться, якби можна, так би й гамкнув за мізинчик-пальчик, що світився навпроти світа, як рожева квітка... Вона в одну мить прийняла руку. Він знову, осміхаючись, уп'яв свої очі.

— Не дивись! чуеш?.. а то повернуся! — Та взяла справді й повернулась до його спиною.

Чіпка, як мала дитина, переліз на другий бік, — та все-таки заглядав в вічі.

— А-а-а, осоружний... причепа! не дивись, кажу! не дивись! — Та давай його вінком по голові й по виду бити.

«Бий, — думае Чіпка, — бий дужче... бий хоч цілий вік так, тільки не прогонь від себе... Мені так любо та мило з тобою!»

Вона тріпала об його вінок, а він тільки осміхався... Вінок швидко розсипався; головки од квіток поодлітали; бадилля вона кинула геть у траву й зацокотала:

— Бач, що ти наробив? Бач, що? Бач?! — Та, згорнувши попід ліктями свої білі руки, — сама вже послала йому бісики очима...

Чіпка не видержав. Як кіт на мишу, — так він кинувся на неі; міцно-міцно здавив іі цупкими руками, вліпивши в щоку такий поцілунок, що аж виляски роздалися, наче хто ударав долонею з усіеі мочі.

— Пу-у-сти... п-у-у-ст-и-и! — закричала дівчина, пручаючись. Він іі ще міцніше пригортав, поки вона, випручавши руку, не мазнула його по виду...

Тоді він випустив.

— Ну, та й удрала ж, — аж закрутило в носі! — каже він, скривившись.

— А чого ж ти лізеш, безстиднику? Рад, що саму дівчину застукав на полі, то вже й лізе!.. — каже вона. А в самоі очі — так і сміються, так і грають!

— Дурна ти... хіба що?

— Як що? Он, послинив... ве-е! — та й стала витирати рукавом щоку.

— Не одкусив же, — сміеться Чіпка.

— Ото б добре, якби одкусив... Тоді б я тобі очі видрала.

— Якби подужала.

— Тоді б побачив...

Розмова знов унишкла. Вона кудись геть-геть дивилася, а він — на неі. Повінув вітрець; розірвав димчасту хмарку, що застувала сонце; воно з-під неі виплило в своій пишній красі й обдало іх хвилями блискучого світу, наче гарячим золотим дощем осипало. Жита зашамотіли, піднімаючи догори своі похилені колоски.

Дівчина прямо глянула Чіпці в вічі; якраз стрілася з його очима та, спустивши вниз довгі й густі віі, запитала :

— Де ти був, що так довго тебе не видно було? чому ти сюди не приходив?

— Ніколи було, — не признається Чіпка, а сам собі подумав: чому я іі не зустрічав тут?

— Що ж ти робив? — вона йому.

— Коло хазяйства...

— А в тебе земля ще де е?

— Ні, нема.

— А хата е?

— Є.

— А батько та мати? брати та сестри?

— Одна мати.

— Де ж ти живеш?

— У Пісках. А ти де?

— Тобі навіщо?

— А ти ж мене питала...

— Нащо ж ти розказував?

— Скажи хоч: як тебе зовуть?

— Так, як хліб жують...

— Чия ти?

— Батькова та материна...

— Чудна ти!

Він приліг грудьми на землю, підпер свое лице обома руками під щоки та пильно-пильно дивився на неі.

— Чи ти справді налагодився мене з'істи?.. Чого ти витріщив очі?

— Бо хороша дуже...

Вона осміхнулася, навела на його своі чорні очі — гладила ними, вабила...

— Іди вже собі додому... Чого ти прийшов?.. ковтнуть хоче! не дав вінка доплести...

— Нащо ж ти побила?

— Чого ж ти ліз, безстиднику? Геть собі! — Та як пихорне його руки своїми, — так Чіпка й клюнув носом у зелену траву. Вона зареготалася молодим та дзвінким сміхом, мов хто срібло розкотив по золотій тарілці.

Не вспів Чіпка підняти голову, коли чуе, щось гукае: «Галю!.. Галю!.. Галю!..»

Дівчина кинулась, стрепенулася. Чіпка дивиться то на неі, то в той бік, звідкіля вчувся голос.

— Хто то? — питае він.

— Не знаю! — промовила вона. — Та як сполохнута перепелка, разом зірвавшись з гніздечка, прожогом пурхае вгору, — так вона одскочила від його, і — тільки оком моргнути — майнула подовж жита.

Чіпка підвівся, встав, випрямився, не спускав іі з очей... Вона, як вихор, мчалася густим житом, воно тільки розлягалося за нею, як розлягаються хвилі під натиском дужої руки, що керуе човном. Далі та далі, пролинувши через квітучу луку, вона піднялась на гору, стала з очей зникати... Чіпка підтюпцем побіг собі в догоню за нею... Вона окрилася за горою... Він напружив ноги, наче доганяв злодія; мчався стрілою; миттю вискочив на гору, перевів дух, глянув на долину — і йому в вічі кинулось ось що. Коло хутора, гін, може, зо двое від гребеня того самого згірка, на котрім стояв він, під двором стояла натоптувана жінка, наставивши руку над очима від сонця, та на всю околицю гукала Галю. Дівчина бігла прямо до жінки, та ще здалека озивалася: «Чого ви? Я — ось! Ось-ось — зараз!.. зараз...» — Незабаром вона опинилася коло жінки, та разом обидві й пішли у двір.

— Ну, тепер же і я знаю, чия ти! — промовив голосно Чіпка й весело повернув назад.

Післлля того — не пізнати Чіпки: з лиця спала давня туга, очима не виглядав смуток; став він веселіший, привітніший; іноді можна було й пісню почути від його... Щастя його манить до себе, пестить, голубить доброю надіею; світ йому любо усміхаеться, хоч і бачить він у йому лиха багато, плачу, лементу... Він тепер дивиться на його не злим оком; прислухаеться чутким серцем; хочеться йому увесь мир обняти, втерти йому сльози, втихомирити горе...

Повернеться він до себе думкою, чуе, як у голові борюкаеться острах з надіею: то надія подужуе острах, то острах — надію. Оже надія все-таки зверху! «А може... всього на світі бувае! Часом убогий покохае багачку, а багачка убогого, та й поберуться...» А страх знову сполохне надію: «Може, москаль іі панові судовому кохае... не попусти, боже! зав'яне, помарніе свіжий квіт іі вроди під холодним, жовтим поглядом судовика... погаснуть ясні очі, поблекнуть рожеві уста... захляне душа... Не доведи, господи! не одна душа згине, а разом аж дві! А може... — прориваеться наверх-таки надія: — щастя, як трясця...» — І очі в його засяють радістю; серце затрепече в грудях вільніше...

З того часу — поле як причарувало його. Перебуде день, два, — та й іде... — «Може, хоч здалека побачу, коли не доведеться побалакати...» — Ходить по полю, з ниви на ниву, від шляху до гори, від гори до шляху; всюди никае, до всього додивляеться... — «Отут іі вперше забачив... осьдечки

вінок плела... ось та місцина, де сиділи... сюди тікала... а це, видно, недавно ходила, бо свіжий слід...» Дивився — не стямився й звідки, вихопилась та й почимчикувала житами, тільки одежа матнається... Чіпка помітив — берегтися стала.

— Ач, утекла!.. — мовить він голосно. — Ген-ген уже... за горою... Ну, та й дівчина ж!!

І вертає він назад у Піски, радий та веселий, що хоч здалека побачив.

VII. ХАЗЯЇН

Ну, а Грицько що?

Грицько — непромах. Як тільки почув, що діда в двір беруть: «Е-е, коли так, мабуть, годі на баранах іздить, годі за вівцями ганяти, — бо невеличка з них користь... Ось служив-служив, та тільки й того, що на мені... Час, мабуть, про хліб подумати». Подумав, — та тієї ж таки весни й покинув діда. Виходили на заробітки піщани, — потяг і Грицько з ними, скинувши через плече косу, а за спину — торбину з сухарями, лихеньку свитину та не кращі й чоботи.

Невідомі місця, котрі довелось Грицькові вперше переходити, люди, яких ім лучалося стрічати, — все це мало незвичайний пошиб на парубка. На все те він дивувався, рота роззявивши.

«Ач, як люди живуть! Ач, як будови помурували!.. які двері, вікна повставляли... всього тебе, як у воді, видно! І що то воно коштує?.. Адже, якби взяв цеглину та пошпурив у шибку, мабуть би, й за рік не од-служив за неї!.. Таке багатство, такі розкоші!» — думав він, проходячи широку вулицю величезних магазинів.

Улиця — справді на диво. По обидва боки сплош-ним муром витяглись у струнку височенні палаци: і білі — як сніг, і зелені — як рута, і блакитні — як китайка. Пістрота кидалась у вічі. Парубок не знав, на чому зупинитися, на віщо подивуватись: чи блискучими проти сонця, як кришталь, дверима, над котрими висіла або стояла по боках здоровенна червона або блакитна дошка з золотою наковкою, або з гарним малюнком усякої всячини — машинерії, окулярів, хліба, ковбас, свинячих окост; чи дзеркальними, у чоловічий ріст, вікнами, з котрих визирали на вулицю до ладу розставлені різні золоті й срібні виробки, пістріли всякими кольорами ситці, шовкові саети блищали, м'які оксамити сизіли, червоніли, ціле море роблених квіток, як живі, вабили носа понюхати... По вулиці, з одного й з другого боку, снували лавами люди по середині, битій каменем, гуркотали карети, коляси, фаетони, деренчали звощицькі дрожки... Заробітчани проходили мимо магазина з дитячими цяцьками.

— Дядьку Остапе! — обернувсь Грицько до одного з своїх. — Що то?

— Ляльки.

— Навіщо?

— Панам на іграшки...

— А дивіться, що то за звір роззявив так страшенно рота, немов тебе з'їсти хоче! Гляньте — як у роті червоно!.. А зуби які?! От, якби такого випустити та піймав він кого на зуби!..

— Хіба, ти думаеш, він живий? То зроблено з чогось.

— Невже? Де ж таки?! Ви гляньте: он як у його очі блищать!

— То що, що блищать? І очі йому шкляні повставляли...

— А чого ж він такий страшний? І навіщо робити таку страшну іграшку?! — допитувавсь Грицько, приглядаючись крізь шкло на неі.

— Та хай йому цур! Ходімо... а то ще тут по гамалику заробимо.

Пішли. Одначе в Грицька з ума не сходила та страшна лялька. «І що воно за звіряка? — думав він. — Грива тобі, як у коня; а само — бог його знае, на віщо й схоже! А люте, мабуть?.. Лютіше вовка!.. Недаром так рота роззяпило, зуби вищирило... А чи воно то можна такого чоловікові зловити? Навряд чи зловиш! Воно, мабуть, дужче від найдужчого чоловіка... А чи я б. то його подужав? Ні, мабуть... І Чіпка б, мабуть, не подужав... а вовка він раз сам на сам одігнав від овець... Цього навряд чи одженеш... І де воно заведеться таке!.. Господи ти мій милий...»

— Дядьку Остапе!

— Чого?

— Що воно таке за звіряка ото? — питае знову Грицько, як перейшли вони вулицю з магазинами та йшли трохи глухішою.

— Та я й знав, як його звати, та забув!

— Кого там звати? — питае третій чоловік.

— Звіряку... Там ми бачили в вікні одного: грива біла, само руде, голе, рота роззявило, немов тебе проглинути збираеться, — одмовляе Грицько.

— А хвіст довгий?.. на кінці з китицею?

— Еге-ге!

— То — лев.

— Лев?! — вимовив здивовижений Грицько. — Що ж то воно за лев?

— Звір такий... Цар над звірами...

— Цар?! Так ото той цар!! А нестеменний тобі цар! Уже, мабуть, що тільки він не скаже, то кожен послухае. Бо де його такого страховища не послухати?!

— А звісно. На те він і цар, — одмовляв чоловік.

— Та, мабуть же, він і здоровий дуже, сильний?

— Авжеж сильний: сильніше від усякого звіра!

— Як же його ловлять такого? — пита Грицько.

— Як? Звісно — якось-то ловлять... природуміли якось — коли, кажеш, держать у хаті.

— Його, мабуть, один наш цар тільки й зможе піймати; а нашому братові — не сікайся! — каже Грицько.

— Так! цар тобі ловитиме, — увернув дядько Остап. — Пошле таких, як ти... от і лови!

— А як покуса? як з'їсть?!

— То що, що з'їсть?

— А як я не хочу?

— То голову зітнуть...

— Та як же його таке піймати, коли на його й глянути страшно... Вовк який, — та й того боімося... а то ж таки таке страховище, господи!

— Цареві до того діла немае. Сказано: лови! то й лови...

— А що ж у нас ніде такого не чутно, щоб ловилося?

— Та воно у нас не водиться.

— А де ж воно водиться?

— Десь за морем.

— А хіба й за морем е земля?

— Бог його знае. Видно, в, коли цей звір з-за моря...

— А чого ж старі люди кажуть, що за морем уже землі немае, а тільки три коти... на них і земля держиться...

— То, може, воно там, між тими котами, й водиться! — одказав третій чоловік. Розмова на цім обірвалася.

Ішли вже заробітчани мовчки, нога за ногою, кожен сам — з своею думкою.

Вийшли з міста в поле на битий шлях. Тут уже інші речі клопочуть Грицькову голову; інші думки захоплюють його серце.

Серед широкого й просторого степу, рівного як долоня, над котрим носився тільки буйний вітер та чорний ворон коли-не-коли скрикував над головою, прорізуючи дзвінко обвітря своім дужим крилом, або степова чайка кигикала, з купини на купину злітаючи, мов за дітками плакала мати, — тут йому думка розмальовувала картину за картиною... То перед його очима_ виводила обстави городського життя, бучного, шумливого, клопітливого. Усе те ревло та клекотіло, як вода в прірві, й лякало його своіми розкошами, біганиною, вигуками та викриками. Заквилила чайка — й разом перенесла його думку на село, в тиху сільську — хатину, нагадала про жінку, про діток... Жіночка така маленька, чепурненька, швиденька, — усе в неі до ладу якось не тільки в хаті, а й у роботі: швидко вона повертається, діло горить у неі в руках, — чисто, гладко... Дивиться він на іі роботу, а самого жаль бере, що вона так працює. Він аж розривається, щоб найбільше зачепити, найважче самому зробити, а жінці, щоб менше зосталося, щоб вона не натрудила своіх білих ручок. Хай коли й робить, то так, ненароком, мов для іграшки, а не від нужди. А прийде свято, неділя, підуть вони у парі

до церкви, з церкви — обідати; після обіда — полягають одпочити... А тут — дивись: Івась або Василько прилізе, стає дибки коло матері, спинається ій на руку, не дає задрімати.

— Піди, Івасю, піди гратися, — каже мати, — поки тато задрімає...

— Ді-ма-ю... ма... — лепече дитина.

А тато чує це, дивиться на дитину крізь віі да серцем радіе...

Син одступив од матері; дибає малими ногами до його. Він умисне повернув набік голову — скоса поглядає на дитину.

— Бач, бач! розбудив батька, — каже мати, — не дав спочити...

— Бу-див... ци-ти... — одно лепече дитина.

— А батько візьме прута, та — аж-аж-аж-а! Дитина стоіть, пильно дивиться то на батька, то на матір.

— Жа-жа!.. жа-жа! — промовило й собі за матір'ю, замахуючи малою ручкою коло батькового виду.

— Ой ти, сучий сину! за що ти б'еш батька? Ось постій: я тебе закину, — обізвався він; підвівся, бере на руки дитину, гойдає. Дитина лежить-усміхається. Жінка любо-приязно поглядає то на дитину, то на чоловіка...

— Нічого я б у світі не хотів, — шептав він серед таких думок, — тільки б хату теплу, жінку любку та малу дитинку! А то б — усе мав... Хліба б ми заробили за літо та й зажили б цілу зиму!

Голублячи таку думку в серці, непримітне переходив він безкраі степи без утоми, безводні довгі шляхи без пекучоі згаги; тільки й бажав, щоб швидше стати на місце, заробити грошей, вернутись у село, купити дворище, оженитися та й зажити тихим сільським громадянином.

— У місті дуже багато крику та галасу, а в селі найкраще — і тихо й вільно...

Прийшли вони на місце. Грицько не кидався своіх. Цілою громадою стали вони на косовицю сіна, а потім і хліба.

Легка тому робота й сама найважча, сама найзабарніша, хто іі робить по своій волі, залюбки, хто пестить у серці надію, що немарно вона піде, що через ту роботу він засягне свого щастя, котре ще й не видне, ще не чутно його й шелесту, котре десь далеко-далеко, ген за скількома роками праці, нужди, всякого горя, малює його думка рожевими квітками надіі... Легко тому за всячину братись, робить він, як віл, без утоми; працює, як хазяін, завжди веселий, покійний.

Так робив Грицько весну й літо. За цілий день випускав косу з рук тільки тоді, коли треба було попоісти та виспатись. І спав він ту коротеньку літню нічку мертвим сном, яким тільки спить чоловік, виморений важкою роботою. А тільки що світова зоря займалася, починав жевріти схід сонця, — знову в Грицькових руках звивалась коса, як та гадюка, по рівному степу. Хазяін зглянувся на його щиру працю, похвалив його й набавив трохи плату.

— Либонь ти, Грицьку, маеш думку городи та села закупити, що так налягаеш на роботу? — казали йому земляки-селяни.

— А що? — усміхаючись, питав Грицько. — Чого тут дивиться? Узяв косу — чеши!

— Гляди лиш, щоб очкур не урвався, — хто-небудь щипне.

— Не бійсь: не твоеі натури! — одкаже Грицько та й знову за косу.

Одначе, як щиро не налягав Грицько, як з мочі не рвався, а прийшлося під осінь лічити заробітки, — тільки сотню й налічив!

«Воно й добре, — дума сам собі, — оже все-таки трохи. Що ти з сотнею вдіеш? Поганенький грунт можна купити, — так же до грунту ще багато треба. Де ти, об віщо руки зачепиш?.. Хіба на зиму зостатись?»

І справді Грицько зостався. Селяни пішли назад додому, а він потяг далі — до Ростова. На дорозі зустрів він таких, як і сам.

— А куди? — завжди питали його подорожні.

— До Ростову.

— Не ходи до Ростову, ходім до Херсону! — раяв йому один з них.

— Чому?

— Там малий заробіток, а в Херсоні на кораблях дуже добрий.

— Зате ж далі.

— На півтижня... То що? Ходім!

— Та чи ходімо, то й ходімо, — подумавши, одказав Грицько, та й пішов з людьми.

Прийшли вони в Херсон ще зарані; обійшли город; роздивилися; пішли на пристань. Лиман перед іх очима — скільки засягнути — лелів; по йому, мов великі палаци, ходили судна, берлини, баркаси, плоти, а між ними й пароходи снували. Люди на пристані, як черва, ворушилися, бігали, всяку всячину виносили, кричали, гвалтували.

— По полтинику од сотні дощок! — кричав хазяін з плоту. Народ біг туди.

— По три семигривеники! — кричав з другого — і народ, як хвиля, кидав цей плот, перебігав до другого.

— По карбованцю день! — кричали з судна.

— По карбованцю з четвертаком!.. По півтора!

Усяк викрикував свою ціну, усяк бігав, як несамовитий, од одного судна до другого, де більше давали; од плоту до плоту... Сторгувавшись в ціні, робітники злазили на плот або на берлину, виймали звідти усячину, і нерідко, по пояс у воді, виносили на головах дошки, бочонки, качали на вірьовках сорокові бочки.

Став і Грицько, до одного плоту. За день — мало не три карбованці заробив.

«Еге! — подумав він, — та це місяць отакоі роботи, то й багатирем станеш?»

Оже — ба! Раз — така робота не щодня і трапляється, а вдруге — з кожним днем міняється й плата за роботу: то більшае, як багато товару присуне; то меншав, коли дві чи три берлини... Одначе плата за день ніколи не падала від карбованця; зате більшала іноді й до п'яти. Все-таки далеко корисніше косовиці!

Грицько радів, дякував у душі порадників. А робив — як той віл, цілий день; спав на голій землі або на колоддях; уставав тільки що на світ благословилося та знову за роботу брався; навіть мало що й ів, та й то все на ходу: пильнував, надолужав, як би більше заробити!

Пізньої осені, як уже плоти перестали пригонити, а барки та судна коли-не-коли приходили, роботи треба було дожидати днями, а не часами, Грицько полічив свої, бариші: дві сотні з лишкою лежало в його в кишені!

Грицько радів, як мала дитина. Тепер його надія, що, як виходив на заробітки, ще тільки мрілася, стала виразніше виступати перед очима: і город з садком, і нова тепла хата мов уже лежала в його в кишені...

«Воно б таке, що й додому час», — подумав Грицько, та зима застукала.

— Які тут у вас заробітки зимою? — питав він знайомих херсонців.

— Очерети косити, — раяли ті. Пішов Грицько очерети косити.

— Все ж таки хоч на ті гроші проживу та одягнуся, а весна настане — зараз і потягну в Піски!

Минула зима; наступила весна. Знову закипіла робота то на пристані, то в полі.

Залишив Грицько думку вернутись повесні додому: одіклав на осінь. «А може, тимчасом хто надійде з своіх, то тоді вже разом!». Грицько не помилився: прийшли весною піщани; розпитують, як, що до чого; розказують за Піски — хто оженився, хто заміж пішов, хто вмер; розказують, як трохи кріпакам позначилося неволі, які податки...

— А Чіпка як зажив, коли б ти знав, Грицьку! — хваляться йому.

— А ще не одружився?

— Ще. Та дурний буде, як не ожениться... Мати щодня гризе голову; так усе одкладав та й одкладае; немае, каже, по мені пари!

Грицько й тому радий.

— Ми з ним пасли вівці. Він парень добрий, та тільки чудний собі. А тепер, кажете, зажив? От і добре!

Витрудив Грицько руки ту весну й те літо; а восени вернувся з своіми в Піски.

Як тільки прийшов, зараз кинувся вишукувати грунту. Тоді іх не труднація була купити: козаки, почувши за кубанські пустоші, що казна оддавала виселенцям, шарахнули на Кубань. Грицько швидко купив величезний огород з новою хатою, з повітками, погребом, колодязем. За все те щось півтори сотні, чи що.

Купивши грунт, почув себе Грицько зараз іншим, немов на аршин виріс, на корх потовщав. І люди заговорили в селі: «От парубок! от хазяін!» Батьки та матері гострили на його зуби, як на корисного жениха, усобливо убогші.

Та Грицько тепер зовсім іншими очима дивився на людей: до багачів горнувся, а на голоту дивився згорда.

Між парубками він поводивсь звисока. Як же лучалося йому вийти на вулицю або піти куди на вечорниці, він зараз пускав ім ману в вічі. Де, мов, ви бували? що видали? Що ви знаете?.. Ось як я був... отам і там!.. Та іноді почне верзти таке, як той москаль, що вернувся в рідне село по білету. Хлопці слухають, уха розвішавши, роти пороззявлявши. А він — таке плете, що й на голову не налізе! Правда, дівчата, постерігши відразу такі баляси, по своїй жартівливій натурі, часом і геть-то сміялися з його, пришивали квітки йому прилюдно; а проте на самоті кожна думала: «От би за Грицьком бути! Хата е, огород е, та й грошенята, мабуть, водяться... не треба б на перший раз дуже й працювати... От би добре!»

Оже Грицько, хвастаючи своєю буваліcтю, пишаючись своїми достатками, сам тепер думав не про убожество. Йому бажалося до свого добра приточити ще й жінчине, щоб вийшло одно та велике! Отак поміркувавши сам з собою, — засилав він старостів до найбагатшого козака Лози, котрий щороку посилав в дорогу паровиць по десять за сіллю та за рибою. Так же й Лоза Грицькової натури. Він думав мати зятем не простого козака, не такого, що колись у драних штаненятах за вівцями бігав.

— Ще моя дочка небагато хліба переіла, сидячи дома, — одказав Лоза старостам.

Це трохи збило пиху Грицькові, осадило його наниз. Він притих, присмирів, навіть зайшов якось раз до Чіпки, котрим став був гордувати, — та не застав дома.

Оселився Грицько на зиму в чужій сім'і, в котроі купив город з уговором, що вони житимуть до весни у проданій хаті. Пристав у сусіди, хоч і в своій хаті, та й почав роздумувати: яку собі жінку брати. Хочеться й багачки; хочеться, щоб була й уродлива... Довго вія міркував собі, перебирав у думці всіх дівчат на селі, — та сам незчувся: як і коли закохався в сусідчину наймичку — веселу, моторну й робочу дівчину, хоч і невелику красулю.

Христя — так іі звали — зосталася малою після батька-матері. Родичі, іцо можна було, рознесли; осталося тільки днів на п'ять поля, та й тим орудував дядько, у котрого спершу вона й жила. Як піднялась на ноги, бачить: скільки не роби на дядька, нічого собі не придбаеш. Так вона кинула дядька, а сама пішла в найми. Перепелиха, заможна козачка-вдова, що жила недалеко од Грицькової хати, наняла Христю. Зажила вона з Перепелихи, як у себе дома. Перепелиха була вже стара людина, добра, жалісна. Вона жила великою сім'єю — з дочками, сиротами-онуками, за котрими треба було приглянути, нагодувати, напоіти. Христя — молода, весела, щебетуха, працьовита дівчина — дядина ще змалку не давала ногам та рукам іі одпочивку, призвичаіла до роботи. Хазяйка уподобала наймичку, а наймичка — хазяйку. Збоку дивлячись — Христя не наймичка, а дочка рідна.

Так оця-то Христя, низенька, чорнявенька, не дуже хорошоі вроди дівчина, якось ненароком запала Грицькові в серце. Забув Грицько про великий посаг, який думав затягти за жінкою; годі думати про якусь незвичайну красу, — давай лицятися та женихатися з Христею... Недовго й тяглися іі любощі: після водохрестя заслав Грицько старостів до Христі, а через тиждень наші молоді й побралися.

На весну одібрав Грицько в дядька Христину землю, купив парку биків та корівчину за останні гроші, які заробив, плоти розбираючи, очерети б'ючи, та й став тую землю орати, спрягшись з таким же, як і він, небагатим

козаком-сусідом. Зажив Грицько тихим пахарським життям, хоч не таким, яке йому за парубоцтва думка висновувала, а все-таки гаразд — так, як і люди.

З жінкою Грицько жив мирно, люб'язно: ні лайки, ні сварки не чула іх простора, весела хата. В будні — обое вони працювали; в свято — ходили вкупі до церкви; по обіді — спочивали або куди в гостину ходили, або в себе гостей приймали... І стали вони між людьми поважними хазяінами, чесними, робочими людьми, добрими сусідами, навдивовижу парою...

— От з кого беріть, дітки, примір, як у миру жити! — не одна, не дві матірки радили своім дочкам з зятями або синам з невістками: — з Грицька та Христі... Він зостався сиротою й вона сиротою. А що з них вийшло? Чесною працею он скільки надбали! Чесно вони й поживуть його... у миру та в ладу, як брат з сестрою... ніхто з них і не замутить... Одна в них думка, одна рада... Отак, дітки, треба на світі жити!

ЧАСТИНА ДРУГА

VIII. СІЧОВИК

Велике село Піски. Розкинулось, розляглося і вздовж, і вшир, і впоперек на рівній низині, в балці, а перед самим селом, мов хто борошна насипав — білого піску серед чорної землі. Так, наче хто білий килимок прослав, щоб витирати ноги, вступаючи в село. Посеред села стоїть невеличка старенька церковця, трохи перехилилася на один бік і вросла в землю. Не тільки покрівля, де-где й ребра поросли зеленим мохом. Проти церкви, на невисокім згірку, величезний палац світить дверима-вікнами... І палац уже, видно, давній та ще й запущений. Стіни пооблупувані — де-где вивалюється цегла; покрівля поржавіла; у вікнах шибок не долічишся. Мабуть, ніхто не живе в тому палаці, бо й двір нерозчищений — заріс густою муравою. Тільки дві протоптані узенькі стежечки тягнуться через увесь двір до двох невеличких будинків — по один і по другий бік палацу. Все те осунулось, опустилося... Так виглядали Піски перед волею.

А літ за півтори сотні не тільки цього палацу, а й самих Пісок і сліду не було. Там стояло невеличке сільце, або краще — невеличкі хутірці розсипались по балці, як стоги сіна зимою по степу. Мазанок було всього, може, хат з п'ять, а то все — землянки при самій землі, як могилки, повіддималися. Тільки один димар нагадував, що то не берлога звіряча, а людська оселя, що берегла людей од звіра і од лихої години. Землянка була з присінок, схожих на рів, та з хати — льоху. У хаті була піч, де можна зварити їсти та погрітися; одним-одно віконечко — мале, як оддушина у бджоляниках, виглядало збоку на шлях. Недалеко від землянки стояли кружком верби, мов зачаровані дівчата, а посередині чорніла яма, обставлена очеретом. То — копанка для води. Огорожі — ніякоі. То тепер тільки стали городи обгороджувати, а тоді — ніхто цього і в думці не мав. Зайвоі землі лежало неозорно перед тобою й за тобою... Приходь, заори, скільки хоч — ніхто тобі й слова не скаже. Хіба тільки сусідній пан полковник або сотник подумае: «Ловись, мов, рибко, мала й велика!» Поки там пан налагодиться сплести невода, рибка собі в затишку плодиться, прибувае, виростае... Серед пустих степів красуються, як квітники, веселі хутори, присілки, села; де-где вже, посеред села, й церква білiе, — ще здалека горить хрест на сонці...

Так уродилося багато сіл і хуторів кругом Гетьманського. Де був колись бір — стало велике село Бірки; серед ярів та байраків, мов з землі виросли. Байраки — малі й великі; там, де колись на лощині вовки вили та лисиці нори рили, — красується село Вовча Долина. Тоді заснувалися й Піски.

Отже, як не давно Піски настали, що вже почала вивітрюватись і людська пам'ять про іх настання, та людська пам'ять не сховала того: коли і як оселився в них захожий січовик Мирін Гудзь. Заховала тільки людська спомка, що цей Мирін був уже немолодий чоловік, коренастий, з довгими усами, з закрученим за ухо оселедцем, та що він ще довго після того, як оселився, не кидав свого запорозького звичаю — воювання. «Воював, — казав він, — з ляшнею, воював з башею, воював з татарвою, а тепер воюватиму — з звіром!» І дивись: скинув рушницю на плече та й потяг подовж поля — скільки оком взглянеш... Немае день, немае два, іноді й на третій не видно. А там — глянь! і несе шкур п'ять або шість вовчих.

Отак Мирін доки воював, доки бився, рубався, поки й сам не набіг на свого звіра, що й його звоював. І ніхто другий звір той, як Марина Зайцівна, з піщанських-таки хуторів козача дочка.

Йшов якось раз Мирін з полювання додому. Сонце стояло на вечірньому прузі, а ще як огнем пекло. Вітер подихав гарячий-гарячий... «Доходжу я, — каже Мирін, — до Зайцевого хутора — виморений, змочений потом. Пити — аж душа горить. Коли — зирк! — вискочила ласочка з земляноі нори з відерцем в руках, та скік у кружало верб, до копанки! Як забачив я відро, то в мене аж закипіло всередині... Піду, думаю, нап'юся води холодноі... Іду. А дівчина нахилилась над копанкою, бере воду та стиха співае... Та таким же то любим голосом, таким важним співом — аж за серце хапа... Підходжу я... — Дівчино! кажу, дай лиш води напитися! — Вона глянула на мене — любесенько такта й співати годі... А мені вже тоді й пити перехотілося... В іі чорних, блискучих очах втопилася моя згага! Подала вона мені відро; нахилився я... «А бодай тебе, кажу, з такою водою... яка мутна та нечиста!» Та вже хотів був напитися... Вона, — хвіть відро... Води — як не було, — тільки калюжка на землі стала. — Стривайте, стривайте, — зацокотала дівчина, — я друге витягну! — Та за відро, та до копанки... Прихилилась, витягла. Та вже ж і вода! холодна та чиста, як сльоза... Напився я, — трохи чи не цілісіньке відро видув; подякував, та й пішов... Приходжу додому. Що за знак... з ума не сходить моя дівчина: так перед очима і вертиться... Що за нечиста мати? — думаю. — От тобі й напився води!.. Переходить день, — все, одно, що вчора. Минав другий, — не забувавться... Піду на полювання, — вона мені, наче мара, з-за бур'янів привиджуэться!! Раз на вовка хука дав; удруге схибив; за третім разом заряд у пеньок всадив... Овва! зовсім здурів...

— Так воно ж, бачу, тільки на Січі добре козакувати, а на займанщині — хліб робити! — сказав сам собі та, діждавши неділі, і пішов до Зайця на хутір. Розказую йому свою пригоду та разом, ніби шуткуючи, й дочку сватаю. Гомонимо собі вдвох... Кликнув Заець Марину, — староі не було, за рік перед тим умерла... Отак і так, — каже дочці: «Сватае тебе Мирін. Чи підеш?» А вона — звісно, молода, сором'язна: «Не знаю», — одказуе... «А хто ж зна?» — питае батько. — Мовчить вона. Так ми удвох з Зайцем випили добре, та й справу зробили... Узяв він, та й поблагословив нас. А через тиждень, у неділю, пішли ми до попа на Побиванку та й повінчалися...

З того часу заржавіла січова рушниця, злігся порох, розгубилося креміння.

Став Мирін Гудзь поле орати та хліб пахати, а Марина — сина Івана колихати...

Серед широких та розлогих степів, на вільнім просторі, вирощував Івась свою молоду силу. Кров батьківська, січова, ще змалку обізвалася в жилах малої дитини. Найлюбішою забавкою було йому будувати та розоряти землянки, вали, окопи, шанці... Чуючи од батька страшні приповісті про війни та походи на Туреччину, на татарву, на панів-ляхів, — Івась перекладав усе те в дитячі іграшки. Оце зробить окіп, та й давай його розвертати, буцім з бою бере... Батько дивиться, сміється. Любо старому рубаці згадати на своїй дитині свої молоді літа! Він, було, Івася й підохочує: «Ану-ну, синку! учися змалу: на старість — як нахідка буде!»

Зате мати не дуже втішалася тими страшними іграшками. Івась у неї був одним один, ій тяжко й страшно було подумати, що, як виросте ії одинчик, а тут, — не дай господи! — схопиться яка завірюха з башею або з татарвою, та замче ії ясного сокола бозна за який край світа, — вона його, може, більше й не побачить... Там десь, в чужій стороні, серед кривавої січі, зложе він свою русяву головоньку, а вона, мати, не закрие очей своїй рідній дитині: іх хижі орли з граками повикльовують, голодні вовки-сіроманці порозносять жовті кості... Хіба тільки зозулька, неутішна віщуня — принесе вісточку, що ії син бідолашний поліг серед чистого поля!.. Важко матері, таке згадуючи: гірко та сумно на душі, боляче в серці — так, наче хто шматочок одривае од його... І Марина падала навколюшки, молила матір божу, щоб велика заступниця наслала мир на ії рідну сторону і захистила від напасті! Жахаючись тої страшної хуртовини, яка тоді часто й густо підіймалася, материне серце боялося, щоб Івась у іграшках, бува, не привчився до неї. І, коли батько ті іграшки підхвалював, Марина гримала на батька й на сина, що збив таку кептюгу коло землянки.

А ввечері, як не спиться Івасеві, візьме мати його русяву головоньку в свої руки, цілуе, милуе, і стиха, любим голосом, малює йому картину іншого життя-життя тихого, пахарського побиту: літньої праці на своїй добрій ниві; зимньої лежні у теплій хаті, що як повна чаша; серед малих діток, що одно говоре, друге белькоче, а трете в колисці мугиче; серед добрих сусід, що — не дай, боже, хвороби — і одвідають, і провідають... не то, що січове товариство, котре всюди несе смерть за собою!

Івась після того хилився на материну руч. На другий день уже він не рив ровів, не копав шанців, не висипав окопів, не брав іх з бою, а ходив собі по городу або по полю та весело виспівував.

Такі речі разом вривалися в Івасеву голову. Дитина сама не знала: що робити, кого слухати. Оце батько розкаже про наізди на Туреччину. На другий день Івась і воює з нею. А тут мати, увечері, своїм пестливим голосом нашепче дитині про любов до всього живого. Івась кидае — свої боіща та руйнування, любуеться красою світовою, квітучими рослинами, живлом усяким — пестить козачків, сонечко, коників, слухае дзвінку жайворонкову пісню... Гляне батько на дитину: той Івась, та не той! — не висипае окопів, не рие шанців, не бере іх боем...

— А що ж ти, Іване, не береш свого Берестечка? — питае батько.

— Не хочу!

— Чому?

— Мати не велять...

— Чому?

— Кажуть: грішка змалечку привчатись, як з людьми битись... Треба з ними в миру жити!

— Бреше мати! То з добрими, то й у миру; а з лихими — коли іх не вкладеш, то вони тебе уложать...

Оже важчим здається Івасеві тихе, люб'язне материне слово, ніж суворе та грубе батькове. Так що, як повернуло Івасеві на шістнадцятий рік, то він зовсім покинув іграшки в боі, та став ходити біля волів, додивлятися до плуга, до борони. Спершу й це все було хлопцеві за іграшку, а далі — увійшло в його щоденні клопоти, близько припало до серця. Став він уже більше нудьгувати тоді, коли підласий або сірий віл захворіе, — ніж од приповістки батькової за татарський набіг мати раділа. Та й батько — не то, щоб легко було його січовому серцю дивитись, як замирала в синові лицарська вдача, а все ж і батько не дуже горював від того... Кругом уже старе лицарство розтавало. Не стало рівності — не стало братства. Козацька старшина, що колись, вибираючи, на іі голови груддям кидали, щоб не зазнавалася, — позадирала тепер голови вгору, а прості козачі до самоі землі понагинала... Дряпіжники, сутяжники, всякі військові товариші, розкинули своі тенета — і, як зайців, ловили в них просту темноту... Не стало вже й гетьмана. Та й навіщо він тоді, кому він тоді здався?! Кругом Україну облягло панство, позалазило в саме серце — і, як те гайвороння, шматувало іі полумертвий труп... Зажурились наші левенці — та вже було пізно!.. Та сама земля, котру вони довгими списами скородили, своіми кістками засівали, обороняючись од лютих ворогів, стала для них ворогом, од котрого приходилось тікати... Піднявся струс, біганина... З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі, бажаючи панів здихатись — не чужих, а своіх уже кревних панів! Од панів тікали в козаки, давали військовим дряпіжкам басаринки, щоб записали в «компут козачий»; а козаки не вряди-годи шукали ласки в панів — бігали од козацькоі старшини, просилися «під протекцію»... А пан і старшина — як брати рідніі. Ворон ворону ока не виклюе. А часто — сам пан, сам і старшина... Хто сам собі ворог?

Правда, піщани ще були вільні. Та що з того, коли приходилось дожидати, що от-от і іх залигають... А кругом неволя, кругом сум людський — нікому порадоньки дати. Піднялись були за Дніпром гайдамаки, та й ті повернулись у розбишаки, а не в справжніх лицарів. А тут уже чутка: Текеля на Січі попорався!! Розтеклося товариство — хто куди... Одні — в землю; другі — до турка; а треті — на Вкраіну, до плуга. Придибало іх щось два чи три й у Піски, — та незабаром і померли. Тільки й пам'ятки, що церков почали будувати...

Все це переживав старий Мирін, за плугом ходячи; все це переболіло його гаряче серце, коло хазяйства нудячись... Зостався Мирін сам собі, як палець. Як дуб серед осичок в лісі, так він серед піщанськоі громади. Один одинцем! І син, його кревная дитина, цурався батьківського духу!! Сумне й недоладне прийшлося січовикові волочити життя на старість... І скрізь вороги — і ворогів немае, бо люди пониділи: ніхто не хоче прямо мірятись силою! Всюди тихо, хоч умирай... А ще козача вдача гучно одкликалася у старому серці; рука шукала потягатись з ворогом... Так же й ворога, окрім свого хатнього, немае... Сумно й глухо!

— Пустіе, глухне наш край! Незабаром і заплiснявіе серед такоі каламуті! — казав іноді Мирін, згадуючи давне.

— І порядки які тепер настали?! Що воно за порядки?.. Свій свого у неволю правторить... Старшина козацтво унівець повернула... Усі землі посіла... Не, даром у пісні співають: «Ой, дуки ви, дуки, позабирали ви наші степи й луки!..» А тепер на них чужими руками роботизну справляють... Ой, не так колись було в нас, на Січі, у нашому козацькому краі! Усі рівні, усі вільні... Сьогодні ти отаман, а завтра — я! А землі — скільки хоч... Ори, сій, жни, де любішу місцину вибереш... Сказано: воля!.. А тепер?.. тепер

що?.. Скажіть мені: до чого це йдеться?!. Ні! немае добра... немае — та вже, мабуть, його ніколи й не буде! — додасть, як гвіздком приб'е, та й замовкне.

Люди слухають, похнюпившись. Інші — потилицю скребуть...

Трохи згодом, оддихавши, Мирін знову розчинае: — З ляхами-панами ми билися, рубалися, вставали, як один чоловік... Навіщо? На те хіба, щоб нас нашою ж старшиною побито, у неволю повернено?! Це на те й вийшло: нашим салом та по нашій шкурі! Ну, й носіть ii, здорові, поки ще ціла... поки не здеруть... А через віщо все? Усе через те, що кожне само про себе дбае... Братове лихо — чуже лихо! Немае едності — чорт мае й волі! А якби гуртом забрали коси, та шарконули всю кропиву...

От би — так! Чого дивитись? Косіть, кажу! Косіть, а то гірше буде!..

Отак не раз і не два вигукуе було, розпалившись, п'яненький Мирін своім сусідам, як посходяться де на гулянку, під неділю або під свято.

Піщани слухають, міркують... Дехто з давніших хліборобів і заспорить з Мироном: як і в старину добра та ладу не було, а були — тільки бучі, колотнеча та сваволя.

— Що ми тоді од ляшні та од татарви наруги прийняли! Що ми терпіли від турка та від москаля!.. Та часом і свій брат запорожець, як, було, убереться в хату, то й ладаном не викуриш... Розор був!?

— А тепер? а тепер?? — кричить Мирін.

— А тепер — що? Тепер, спасибі богові, хоч тихо... У нас і хліб е, й скотинка прибувае, й захист безпечний... Живемо, як і люди!

— Живете? — кричить Мирін. — Нидіете, а не живете! цвітете... Та постійте, постійте трохи. Буде й вам те, що ведмедівцям! Попомнуть і вам боки, як подільцям!.. Тоді знатимете: чи живете, чи ні! Побачите... Видно вже, відкіль вітер віе...

— Поки хвалько нахвалиться — будько набудеться!

— Бевзні! нікчемники!.. пеньки головаті!! — закричить на остатку Мирін та й затихне...

Ті, що недавно виселились звідкіль-небудь до вільних Пісок, потягнуть руку за Мироном. Почнуть на всі боки кастити теперішні порядки, а найбільше панів. Стануть розказувати, як у Гетьманському не тільки пан полковник над людьми знущався, а як пані полковниця черевиками зуби й очі вибивала; як по цілому тижню в колодках морила сердешних дівчат; як ім коси різала, голову дьогтем мазала й пір'ям натикала; як ніхто ні женився, ні заміж не йшов, не заплативши куниці...

— Та воно й правду каже дядько Мирін, — процідить хто-небудь крізь зуби. — Воно б то й викосити... та нікому!

Мирін сидить, насупивши брови, червоний, як жар — мовчить. Видно тільки, як у його груди то підіймаються, то опускаються, та як іноді, з-під густих брів, блискав блискавка...

Отак поспорять, покричать; одні поблагословлять, другі прокленуть тодішні порядки, та й розійдуться. А на завтра — і ті, й другі знову за щоденну хліборобську працю.

— Хто таки нас займе?.. Вже коли за гетьманів не зайняли, то тепер — байдуже!

І порплиться кожен собі в господі, як курка на гнізді. Вимощує, підмощує, смиче, обсмикує, курчат висиджує... Ростуть Піски — і багатіють... Не вряди-годи — дивись: ні відсіль, ні відтіль, та й вирветься який захожий: або з нової Січі, з-під турка (бо там віра турецька, земля бусурманська!), або з-за Дніпра, від ляхів — та все на вільні степи, все на вільні степи... Зопне курінь, викопае землянку, візьме жінку, та й заживе тихим хліборобом. Глянь: землянка по землянці, мазанка по мазанці — з невеличких хутірців набралося хаток на ціле село, з улицями, з городами, з садками, з левадами! Спасибі запорожцям, і церков своя... Не треба вже до чужого попа йти ні дитини хрестити, ні шлюб брати.

Уже Івасеві за двадцять років минуло. Парубок літній — час би вже і про жінку подумати. Так же батько — не хоче про невістку й слухати. «Молодий ще!» було, каже. У сина вже уси позакручувались, а Мирін, аби згадали про невістку, каже: «Ще молоко не обсохло коло губів!» Усе ще мов чогось дожидав старий: не раяв синові женитись. Тільки тоді вже, як почув Мирін, що зруйнували Очаків, кликнув Марину (синові старий січовик соромився про це нагадувати) та й каже:

— Нічого вже тепер дожидати... Годі! Не так уже поцвіло все — хліборобським ледарством припало... Не козакувати вже ні нам, ні дітям нашим... Не треба нас!! Минулося козаче царство, настало хліборобське господарство... Пора й синові хазяіном стати... Час йому пошукати дружини — свое кубло звити!

А мати — давно вже й дівчину нагляділа. У заможного козака Кабанця була одним одна дочка Мотря. Уродлива, моторна дівчина; працьовита й невсипуща хазяйка. Мати синові: так і так — оте й те казав батько. У Івася аж сміх пробіг по лицю. — Рае мати синові Мотрю. А в сина давно вже серце он як тіпається, як де зустрінеться з Мотрею.

Порадились отак; поблагословив батько з матір'ю святим хлібом Івана; важко здихнув старий; мати заплакала — і вирядили старостів до Кабанця.

Кабанець добре знав старого Мирона, знав Марину й рід Маринин. Все люди чесні, роботящі, не волоцюги, не п'яниці. Чого ще?

— Як знаеш, дочко! — каже Мотрі. А Мотря стоіть коло печі та в запічку колупае. Почервоніла, розгорілася — ще краща стала, ніж була.

— Як мати скажуть... — одмовляе батькові.

— А що, стара? — Кабанець своій жінці: — кажи ще ти!

— Та що ж мені казати? Марина жінка добра... Мирін трошки крутенький... Та хіба ій з Мироном жити?.. А Іван парубок — хоч куди!

— Ну, то й будьмо сватами! — одказав Кабанець старостам.

Пов'язали молодим руки, поблагословили іх святим хлібом з сіллю. Вернувся Іван з великою радістю: принесли старости обмінений хліб в батькову хату.

Через два тижні повінчали молодих.

Зажив Іван Гудзь з своею молодою дружиною тихо та мирно, люб'язно — спокійним хліборобським життям. Землю паше, добро складае. Мотря порядкуе з свекрухою в хаті. Живуть — як мед п'ють... А тут уже й дітки пустилися. Породила Мотря за три роки трьох синів, як соколів. Є бабі на старість

утіха й забавка! А хлоп'ята справді вдалися — нівроку: один Максим, другий Василь, а третій Онисько — здорові, червонощокі, повні! Раділо серце батькове та материне, на іх дивлячись; раділа й стара Марина, гойдаючи онуків... Один тільки Мирін на все чогось понуро дивився... Одначе й він частенько садовив на коліна до себе Максима — і, поки дитина забавлялася його здоровенними сивими усами, він йому розказував грізні приповісті про давні чвари...

Од тих переказів січова кров голосно загомоніла у серці малого онука. Максим полюбив діда більше батька, матері; прийшлись йому до вподоби його розкази страшні, а іноді й смішні; полюбились йому дідові вичити — розумні, правдиві, добрі... Уподобав і дід свого цікавого й моторного онука. На крайнім порозі життя оддав старий свое, літами та незгодами побите, серце малій дитині! Старість побраталась з молодістю, — молодість прилипла до старості. Жили одним життям; тішились одніею втіхою; сумували одним сумом... Старий січовик натхнув свою душу в молодесеньку душу онука!

IX. ПІСКИ В НЕВОЛІ

Та недовго прийшлося Миронові втішатись своім малим онуком; недовго й онукові — дослухатись до дідових переказів. Життя круто повернуло своім важким колесом — та й закрутило Піски... в неволю!

Їхала недоля до ляхів у гості, та завернула в Піски. Пронеслася, як грім грянув, чутка: піщан оддали генералові! Під той саме час ляхи закуйовдились. Затіпалось розшматоване тіло Речі Посполитої, як тіпається індик після того, як голова одрубана. Як не рвався, як не кидався гарячий Костюшко, щоб розбудити чоловічу душу в панському тілі, — нічого не вдіяв... Він прокляв тоді вельможне шляхетство, що довело отчину до смерті, наткнувся з горя на свою смерть, швиргонув геть від себе, як більше непотрібну, гостру шаблю — і закричав не своім голосом: «Капут Польщі!..» Одгукнувся той крик далеко-далеко-аж у самих Пісках... Достались Піски панові Польському...

Що ж то за пан? Хто він? де він узявся?.. Кажуть би то, що то був небагатий шляхтич — з тієї «голопузої шляхти», котра в Польщі, за панування магнатів, кишіла по іх дворах, пила іх меди, вина, оковиту, іла хліб, надбаний «хлопством», танцювала під панську музику, вибирала вельможного магната — свого патрона — в уряд, у сеймові посли, іздила з ним по сеймиках та сеймах, кричала, коли хотів ії владика: згода! а під час готова була за свого хлібодара витягати з піхов гострі шаблі — і розливати братерську кров... Гультяї, свавольники, дармоіди, вони іноді зраджували пана, перебігали до другого, котрий більше викочував ім п'яного трунку, котрий розкидав ім, зароблені хлопськими руками, гроші... Магнат лютився, розсупонював свою калитку, кидав п'яній зграі золоті червінці, переманював ними щирих прислужників від третього магната, заводився з тим, що переманив його, бажав помститися... і знову розливалася, шуміла річка братньої крові... Та так не раз, не два — таке життя тяглося цілі довгі віки шляхетського панування, аж поки Польща впала, розшатана руками свого безпутного вельможного шляхетства... Магнатам же — байдуже!.. У них було землі неміряно: були хутори, села, навіть цілі городи — не десятки, а сотні сел по нашій розкішній Україні, скрізь — скільки оком зглянь — од Сяну аж до Дніпра широкого; у тих хуторах, селах та городах жило десятки, сотні тисяч люду, з здоровими до праці руками, котрі, наче сам бог, розгнівавшись, присудив трудити на одного вельможного дармоіда... Магнатам було — байдуже! Зате урвалася

нитка «голопузим»... То було в пана в дворі — і ситий він, і п'яний; а тепер — не треба вже панові конниці, пікінерів, жовнірства: він тепер розкошуе у Парижі, в Римі, в Бадені... що ж було робити тим голодним ротам, котрі призвичаені до гулянок, до сваволі, а не до праці?.. Чим його й де його годуватися, обуватися?.. «Голопузі» сипнули по всіх усюдах... поробились економами, управителями, посесорами невеличких маетків, а деякі побрались на службу до сильного — колись ворога, а тепер владики — москаля! Подрибзав піхтурою і пан Польський з бистроі Стирі аж до самоі холодноі Неви... Заліз у якийсь полк, терся по передніх вельмож, поки таки дотерся до генерала... і до Пісок!

Не вспіли піщани одуматись, як приіздить сам вельможний у Піски, — та ще й не сам, а з якимсь жидком — обтіпаним, обсмиканим, у довгополому, зайолженому балахоні, у ярмулці на голові, у патинках на ногах... Хто зроду не бачив жида, не знав, на кого більше дивитися: чи на генерала, чи на його жида, що ходив за ним слідом — мов пришитий до генеральських хвостиків...

Генерал прочумав піщан перший.

— Тепер уже ви не козаки, — сказав він, зібравши громаду. — Годі вам гайдамацтво плодити! Тепер ви моі... За моі щирі послуги сама цариця пожаловала мені Піски...

— Як це? що це? з якоі це речі??. — загула громада, як гуде море перед бурею.

Мирін одрізнився од громадян. Виступив з лави, підійшов до генерала.

— То це, — каже, — так?! Це вже й до нас руки простягаете?.. Уже й на вільні степи пора?.. Помагай-бі!.. А хіба там забули, який уговор мали? га?.. забули??

Генерал трохи подався назад, пильно дивився на Мирона; з-за генеральськоі спини виглядала перелякана жидівська пика з пейсами... Люди поторопіли... Тихо... ніхто ні пари з уст... Генерал чув, як тіпалось серце в Мирона...

А Мирін проказав ото генералові та до громадян:

— А що, люди добрі? Не я вам казав? Не я вам пророкував?.. Отже — радьте тепер!

Селяни, як жуки, загули... «Не діжде! Довіку не діжде!.. Щоб ми робили?.. щоб ми йому служили?.. Не діждеш, ляше!!»

Генерал не витерпів.

— Молчать! — закричав він, ще й ногою тупнув. Жуки притихли... Посунулись назад трохи... Мирона не видно... Мирін під шарпанину десь дівся...

А генерал, мов по команді, викрикуе:

— Земля моя!.. і ви моі!.. і все мое!!.

— Брехали твого батька сини, та й ти з ними! — хтось йому зсередини. Як хто приском кинув на вельможного! Підскочив до лави, зацідив по уху переднього, той аж стовбура став; закричав на звощика; пхнув у повозку жида, що вже давно вертівся коло повозки; вскочив сам — і тільки курява встала...

Крайній підвівся, покректав, підняв з землі шапку, почухав за ухом і обізвався до товариша:

— Оце так!.. Оце поздоровкався!!!

— Чом ти йому зубів не полічив? — загомоніли кругом, з усіх боків...

— Еге... чом! Коли він — біси його батькові — не вздрів звідкіля і вихопився!..

— Чому ж ти його хоч на повозку не підсадив? — жартуе хтось зсередини.

— Тому, що за твоею спиною не ховався! — одказав з обидою крайній.

— Зате ж він тебе й охрестив, що ти наперед лізеш!

— Охрестив!!, о-го-го!.. го-о, го-о!.. То справді — охрестив!.. — регоче громада.

З того часу крайнього прозвали Хрещеником: Хрещеник, та й Хрещеник.

— Та буде вам! годі! — гукав чоловік з чорними усами, а з сивою, як лунь, головою. — Є чого реготатися!.. Кажіть краще: що робити?

Регіт затих. Громада загомоніла:

— Та ми й до Киева... ми й у столицю... ми до самої цариці!.. Що це за напасть? Де ця проява вирискалась?..

Приходять до Мирона радитись: що робити, як би краще...

— Чи не з'іздили б ви. Мироне, в столицю розвідати... Що це за причепа така звідтіля вирвалася? — Чи не перепросили б там кого?.

— Щоб я іздив? Щоб я просив?? — закричав Мирін не своім голосом. — Та краще я всю свою сім'ю під турка виведу! Легше в бусурманській землі зогнити, — ніж у себе дома, в панській неволі, пропасти...

Громада пішла від Мирона ні з чим, міркуючи та сумуючи...

Зажурився й старий січовик. Не ість, не спить... «Син... онуки... своя кров... свое добро... земля... худоба... усе, усе в неволі!..» Так шептав старий, по двору ходячи. Не знае, де місце знайти!

Коли це — одного вечора пропав старий. Немае ночувати, не приходить уранці, не йде обідати; не вертае й надвечір... Де він? Де старий січовик Мирін Гудзь?.. Чи не бачили? чи не чули?.. — Ніхто ні чув, ні бачив. — Переходить день; минае другий, третій... як крізь землю провалився! Марина — плаче. Син — сумуе. Невістка — як з хреста знята. Діти — і ті притихли, мов іх і в хаті немае...

А генерал тим часом не сидить, заложивши руки, не дожидае, поки піщанська громада самохіть підставить під ярмо шию: «Ори, мов, вельможний пане!» Генерал знае, що вола треба добре призвичаіти, щоб, коли скажеш: «ший!» — він шию підставив... А поки то він обходиться, — треба його силою неволити... Генерал свое робить...

То немічний дбае за силу, а генералові — що? Покотив у Гетьманське, розказав, який «бунт» підняли піщани, як неуважно прийняли царицину милость, обізвав іх за це бидлом, гадюками, — нех іх дзябли візьмуть!.. А на другий день знову приіхав у Піски, — та тільки вже не вдвох з жидом.

Ще чуть зоря займалася, в Піски вступала москалів рота. Налетіли на Піски, як сарана на зелене поле, та й кинулись усе жерти, усе трощити...

Піщани такого не сподівалися. Поторопіли, самі не знали, що почати... Повиходили з хат; збились у купу, як отара під дощ, коло церкви; послали за батюшкою, щоб од правив молебень. Батюшка побоявся, — не пішов. Трохи-потроху піщани закричали, загвалтували, що вони ляшкові довіку не покоряться. Що від ляхів діди та батьки іх тікали сюди на слободи, а тепер ляшків сюди насилають панувати! Може б, ще довго гвалтували, коли б прикладами ротів не заціпили...

Порозганяли іх по домівках. Як схарапуджена отара, кинулись вони врозтіч... хто куди! Дехто в другі села; інші в ліси та болота; а деякі аж на піч позалазили... Такий сум, наче на село божа кара впала, або татарва найшла... Надворі більше жінок видно; а чоловіки, які були дома, боялися з хати й носа виткнути. Кожен сидів — як той кріт у норі...

Такий переполох — генералові на руку ковінька. Він безпечно ходив з хати в хату — робив усьому своему добру перепис. Лейба на пальчиках тихо слідкував за паном, як вірний собака за стрільцем. На ніч поідуть у Гетьманське; а на ранок — знову в Пісках. Пише та й пише...

Поки генерал переписував свое добро, справився й Мирін. Тижнів там через два, чи що, вернувся він додому — засмалений сонцем, увесь прибитий пилом.

— Не журись, сину! — скрикнув старий, увійшовши в хату, — забув і поздоровкаться. — Ось тобі — на! Поки світа-сонця, козаком будеш... А ті, що не слухали мене, дурного, — хай тепер, як самі знають! — Та й віддав синові до рук бумагу.

Мов сонце вступило в хату. Такі всі раді, веселі... І Мирін вернувся, й волю приніс! Тепер іх ніхто не присилуе ні панщиною, ні чиншем...

Як же довідались про бумагу піщани, — давай увечері, крадькома, до Мирона бігати: розпитувати, дивитись...

— А що?.. А як?..

— А так — як бачите! — каже Мирін. — Хто записаний в «компут», — той довіку вільний, і сім'я його, нащадки його навіки вільні; а хто не записаний, — тому генераловим бути...

Як почули таке піщани... батечки! Що б його дати, як би його зробити, щоб тільки записаним бути?.. На людях і смерть красна. А то-як-таки: одного села люди, однаково жили, вкупі хліб-сіль ділили; вкупі робили... а тепер: одні — вільні, другі — невільні!!! Одні записані в якийсь «компут», другі записані (недаром він писав!)... за генералом!.. Хто ж туди записаний? хто сюди? Хто розбере?.. Біда, та й годі!

Генерал розібрав. Недурно ж він терся щось з місяць у Гетьманському — оббивав у старшини пороги; недаром своіми ногами обходив кожну хатку в Пісках...

Що це за знак: то піщан розгонили, а це війт по селу біга — загадуе на завтра усім хазяінам до церкви збиратись? «Уже вп'ять якась новина!» — міркують піщани. А проте — посходились.

Рано ще. Сонце тільки що схопилося, та таке пекуче, сердите, мов хто не дав йому виспатись. Аж душно піщанам... Стоять вони на цвинтарі, гомонять...

Коли, трохи згодом, на шляху щось закуріло... зателенькав голосний дзвінок... Серце в кожного на хвилиночку стало, а далі — дужче затіпалось... Попритихали усі; послали очі на шлях... «Тпру-у!» Коні спинились коло брами. Громада заворушилась, затовпилась. Кожен знав, хто то приїхав, і кожен посувався вперед своїми очима побачити...

З повозки вискочив генерал, як слід генералові: в мундирі, в палетах, срібний пояс з китицями стягував тонкий перехват... За генералом виліз з повозки якийсь панок — низенький, старенький, згорблений трохи, а за панком — Лейба, генеральський жид. Москалі вистроїлись недалеко за цвинтарем, на вигоні. Генерал перш усього підійшов до них, привітався. Москалі йому загелкали, мов індики. Далі — послали Лейбу за батюшкою — молебень служити... Батюшка — як з землі виріс. Одправили й молебень. Тоді старенький панок, що з генералом приїхав, давай піщанам вичитувати: за які й за які послуги «пожалували» їх генералові, та хто з них записаний в «козачий компут», а хто в генеральський «реестр». Кожного хазяїна вичитував та викрикував... і не помилився. Козаків — тільки жменька; а генералових — повнісінькі Піски!

Як піднімуть тоді генералові баталію!.. Де той і страх дівся?!

— Ми все, усе покидаемо!.. дочиста усе!.. грунти, й хати, й худобу... підемо шукати іншого краю... кращої сторони... волі!!

Гвалт, лемент такий — аж у дзвініці гуде.

Козаки тим часом стали одрізнятись. Повиходили з гурту та й потягли додому жінкам хвалитись, що їх тепер ніхто не займе, бо вони й діти їх довіку вільні.

Зостались на цвинтарі одні генералові. Довго вони гвалтували, кричали, що от зараз же таки все покидають та й підуть... Генерал давай їх утішати, що тепер вони йому непотрібні, що він їх не буде насильною роботою морити — на панщину ганяти...

— Ви мені давайте оттого й того, по скільки там, та платіть чинш за землю, а там — живіть собі, як самі знаете! Мені з вами не жити: мое місце в столиці... Що слід, оддавайте Лейбі: він у мене на хазяйстві зостанеться...

— Служилем ясновельможному пану, — увернув Лейба, перегинаючись, — з малих лят і бенде слуясщь до коньца моего жиця.

— Вем, Лейбо, вемі ти естесь шляхетни жид, — одказав генерал.

— Так пристаете? — обернувся знову до громади.

— Щоб ми платили за свою землю?.. Щоб ми давали... За віщо?! Ні зроду-віку! — закричала громада.

— Як знаете... Коли не хочете платити, я вас пожену на панщину... Даю вам день — подумати: щб для вас зручніше... Чуете? Післязавтрього щоб я знав!

Та й поіхав собі. На цвинтарі піднявся гвалт ще більший... Усі викрикували, що покидають... З тим і розійшлися.

Правда, деякі, гарячіші — душ, може, з десять — позабирали торби на плечі та й потягли шукати вільної сторони... А решта — зосталася. Куди його? як його? Воно б то й тягу дати, п'ятами накивати, — та як глянуть вони на свої хати, садочками закрашені, на свої засіяні поля, що зеленіють

навкруги села; як згадають, як біля них, мов біля дитини, свої руки ходили; як здумають, прощатись з старим гніздом, де, мовляв, і вилупився й вигодувався, зріс і посивів, — з батьківськими могилами... Шкода ім стане рідної сторони; страшно невідомої, темної, як ніч, будущини... Та й зостались — до слушного часу!!

Приїздить генерал.

— А що? як?

— Та ми вже вам, пане, дамо, чого треба, — тільки не зачіпайте нас!

— Добре, хлопці! добре! Так би давно... Покірливе телятко дві матки ссе. От вам на могорич! — Вийняв золотого, подав крайньому.

Лейба крутився коло пана, не знав, з якого боку підступити. Генерал помітив.

— Що тобі, Лейбо, треба? — питає.

— Нех ясновельможни пан бендзе ласкав, — жеби хлопі не едней горальні не будовалі, не теж жадней карчми не тржималі!

— Та ще, слухайте — ось що. Щоб ніхто з вас більше ні горілки не курив, ні шинкував! Ви моі — й шинок буде мій. Ось вам Лейба й горілки накурить.

Піщани почухали потилиці. Вони догадалися, що це тільки почалось — ось що!!!

Попрощався генерал з ними. Сідаючи у візок, гукнув: «Глядіть... бережіть мені Лейбу!» Та тільки його піщани й бачили.

Лейба зостався на хазяйстві. Через місяць прикотила в Піски велика-велика буда, — піщани зроду такої не бачили; а в тій буді — Лейбова жінка й жиденят з десятеро, одно одного менше... Генерал одібрав Лейбі, на край села, гуляще місце; за літо зоп'яв Лейба на високих стовпах будиночок — і став шинкувати.

Пішло все по-старому та по-давньому. Козаки й генералові жили собі в миру, спокійно, тихо; орали землю, засівали, жали, косили, молотили; збирали добро, худобу; діток плодили, — рід ширили... Прийшло в Піски ще кілька душ захожих, та й оселилось між селянами. Генералові давали Лейбі, — чи то пак, генералові — одсипного трохи, платили невеликий чинш, та самі собі й порядкували, як знали.

Звикли піщани до Лейби. Привик Лейба до піщан. Стали вони до Лейби в шинок ходити — могоричу пити. Козачі шинки обминали, бо в Лейби горілка дешевша... Став Лейба нужний чоловік на селі!

І Лейбі — ніврoку! З довгопологого, засмальцьованого, демикотонового балахону убрався Лейба в чорний ластиковий; і Сурка Лейбова ходила не такою зайолзаною, як приїхала; і Лейбові діти — не такі миршаві та шолудиві... Є в Лейби — не знать де він і взяв іі — і коза з козенятком; біля Лейбової корови ходить уже наймичка Гапка; завів Лейба й пару шкапійок... Зажив Лейба з піщанами... сказав би, — як у Христа за пазухою, — коли б Лейба у Христа вірив... А то Лейба-«невіра»; Лейбові предки над Христом знущались... Було іноді за те Лейбі, як підоп'ють піщани! Та не так Лейбі, як Лейбовим дітям... Не раз гвалтував Лейба, що хлопці його дітям повиривали пейсики, понамазували салом губи, що — аби де встріли, — зараз і насядуть, як шуліка курчат! Та сількісь! Пейсики знову одростали, сало на губах обмивала Сурка, жиденята росли, гладшали,

стали аж вилискуватись, як ситі поросята, котрими іх дражнили хлопці... Гаразд Лейбі!

Непогано й піщанам. Піски піднялися, розкоренилися, розрослися. Весело кидались у вічі серед широкополого степу квітучі огороди з вишневими садочками. Чорні, понурі землянки час од часу все злазили. Натомість, поміж зеленою гущавиною колючих груш, плакучих верб, темно-зеленої вишнини, біліли чепурні мазанки, з трьома вікнами, з підведеною червоною глиною призьбою, всередині — з присінками, з хижею, а часом, і з кімнатою. І тини скрізь калачиком позаплетені, де-где й з острішком; і ворота — там і там дощані; а коло воріт, мов сторожі, виглядали на шлях довгошиі журавлі...

Миронові нічого того не довелось бачити. Як косою, скосила його думка про неволю. Захирів старий, згорбився, скарлючився... та й умер останній січовик без одного року ста літ.

X. ПАНИ ПОЛЬСЬКІ

Біда, кажуть, не сама ходить, а з дітками. Перший раз вона затесалась у Піски з генералом. А так — років, може, через десяток — як з неба впала серед Пісок вістка, що генерал умер, а генеральша іде з синами на село жити.

Піщани спершу не вірили. Чого вона сюди приїде? Що вона тут забула? Чого тут не бачила?.. Та тоді тільки пойняли віри, та й то ще не зовсім, як понаїздили в Піски бородаті кацапи. Генеральша, перш ніж сама приїхала, заздалегідь понасилала з батьківщини прикажчиків. Лейба тоді, одпасшись на панському добрі, пішов на підніжний корм...

Понаїздили нові прикажчики та зараз кинулись одбирати місце для панських покоїв. Дивились, обдивлялись, міряли, розміряли, — та звеліли Бліщенкові та Мотузці виселитись аж на вигін. Ті, як почули — руками й ногами! Та трохи не наложили головами... Так вони мусили все свое добро покидати, кинули сім'ю та й змандрували...

Піщани таке побачили та й зажурилися. Встала перед іх очима іх будуща доля — сумна, заплакана, без волі, без радості... з батогом у руках!

Дожидати страшного страшніше, ніж його переживати. «Що буде? Що завтра буде?..» — кожен думав, лягаючи. А тим часом на сьогодні роботи було доволі: кацапи розкидали Бліщенкову та Мотузчину хату... На завтра — заложили натомість палац. Десь понабували й дерева: такого понавертали, що піщани аж жахалися... На післязавтрього загадали чоловікам тее дерево обтісувати. Забрали чоловіки сокири, пішли обтісувати...

Незабаром і вродились, як з землі виросли, великі рублені палати, аж у дванадцять горниць, з погребами під низом, з бляшаною покрівлею. Дивувались піщани, що така озія стоіть серед села, оторочилась іх низенькими хаточками. А палац справді виглядав далеко краще, ніж піщанська невеличка церковця. Оже вони ще більше — не то здивувалися, не то перелякалися, як увечері бородатий прикажчик ходив від хати до хати — загадував, щоб на завтра жінки були той палац мазати.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=21113694&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.